

Hercegovačka demografska budućnost-opstanak ili slom?

Mandić, Karla

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:217:866638>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-20**



Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)



Karla Mandić

**Hercegovačka demografska budućnost-opstanak ili
slom?**

Diplomski rad

**Zagreb
2020.**

Karla Mandić

**Hercegovačka demografska budućnost-opstanak ili
slom?**

Diplomski rad

predan na ocjenu Geografskom odsjeku
Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
radi stjecanja akademskog zvanja
magistra geografije

**Zagreb
2020.**

Ovaj je diplomski rad izrađen u sklopu diplomskog sveučilišnog studija *Geografija*; smjer:
istraživački (Prostorno planiranje i regionalni razvoj) na Geografskom odsjeku
Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom prof. dr. sc.
Zorana Curića

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Diplomski rad

Hercegovačka demografska budućnost-opstanak ili slom?

Karla Mandić

Izvadak: Ovaj rad predstavlja demografsku strukturu Hercegovine, trendove i brojne čimbenike koji su utjecali na njezinu prošlost, sadašnjost i budućnost. Siromaštvo, stanovništvo dominantno usmjereno agrarnoj proizvodnji, ratovi i ratna stradanja, posebno ona krajem XX. stoljeća imali su velike implikacije na demografsku strukturu ovoga područja, dok je posljednjih godina zamjetan trend migracija s područja Hercegovine u zemlje zapadne Europe. Buduće kretanje broja stanovnika u Hercegovini bit će uvjetovano relativno snažnim utjecajem faktora mehaničkog kretanja, bilo da se radi o neposrednom, ili posrednom gubljenju stanovništva po osnovi iseljavanja u inozemstvo. Suočena s brojnim političkim konfliktima i problemima, na svim poljima, pred ovom regijom su brojni izazovi, pa i oni kada su u pitanju projekcije za demografsku budućnost.

61 stranica, 10 grafičkih priloga, 10 tablica, 21 bibliografska referenca; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Hercegovina, demografija, depopulacija, iseljavanje

Povjerenstvo:

1. prof. dr.sc. Zoran Curić
2. prof. dr.sc. Zoran Stiperski
3. prof. dr.sc. Luka Valožić

Tema prihvaćena: 11.7.2019.

Rad prihvaćen: 13.2.2020.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska.

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Master Thesis

Herzegovina's demographic future-survival or breakdown?

Karla Mandić

Abstract: This paper presents the demographic structure of Herzegovina, trends and major factors that have influenced its past, present and future. Poverty, population dominated by agrarian production, wars and war casualties, especially at the end of the 20th century, have had major implications for the demographic structure of the area, while the trend of migration from Herzegovina to Western Europe has been noticeable in the last year. The future movement of the population in Herzegovina will be conditioned by a small influence of the factors of mechanical movement, whether it is a direct or indirect loss of population due to emigration abroad. Faced with numerous political conflicts and problems, in all fields, these regions face many challenges, even when it comes to projects for the demographic future.

61 pages, 10 figures, 10 tables, 21 references; original in Croatian

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Herzegovina, demography, depopulation, emigration

Supervisor:

Reviewers:

1. prof. dr.sc. Zoran Curić
2. prof. dr.sc. Zoran Stiperski
3. prof. dr.sc. Luka Valožić

Thesis title accepted: 11/07/2019.

Thesis accepted: 13/02/2020

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia.

Sadržaj

1. UVOD	1
1.1. Cilj i zadatak istraživanja	2
1.2. Osnovne hipoteze	2
2. PREGLED DOSADAŠNJE LITERATURE I ISTRAŽIVANJA.....	3
3. PRISTUP ISTRAŽIVANJU	4
4. GRANICE HERCEGOVINE.....	5
5. RAZMJETAJ STANOVNIŠTVA I GUSTOĆA NASELJENOSTI	8
5.1. Prirodni i društveno-ekonomski uvjeti razmjetaja stanovništva i naseljenosti.....	9
5.2. Prirodno geografske osobine.....	10
5.3. Opće karakteristike razmjetaja stanovništva	13
6. KRETANJE BROJA STANOVNIKA.....	17
6.1. Natalitet stanovništva	19
6.2. Mortalitet stanovništva.....	20
6.3. Prirodne promijene.....	24
7. STRUKTURA STANOVNIŠTVA	26
7.1. Biološka struktura stanovništva	27
7.1.1. Spolni i dobni sastav stanovništva	27
7.2. Ekonomsko – socijalna struktura stanovništva	31
7.3. Ostale socijalne strukture stanovništva	35
7.3.1. Stanovništvo prema nacionalnom sastavu	36
7.3.2. Stanovništvo prema pismenosti i školskoj spremi	37
8. MIGRACIJE STANOVNIŠTVA.....	42
8.1. Neke karakteristike unutrašnje migracije	43
8.2. Demografsko – ekonomske implikacije zapošljavanja u inozemstvu.....	44
8.2.1. Obujam privremene emigracije	45
8.2.2. Zemlja rada.....	46
8.2.3. Spolni i dobni sastav privremenih emigranata	47

9. OČEKIVANI RAZVITAK STANOVNIŠTVA I NASELJENOSTI	50
10. ZAKLJUČAK	58
LITERATURA.....	60
IZVORI	61
Prilozi	62

1. UVOD

Negativne prirodne promjene i sve brojnije migracije pogađaju sve države Europe. Bosna i Hercegovina, odnosno njezina južna regija, Hercegovina, u tome nije iznimka. Hercegovina je tradicionalno emigracijsko područje pa sve se ovo, naravno, odražava na razmještaj i prostornu sliku naseljenosti, a prostorna socijalno-ekonomska i demografska dinamika je različita. Siromaštvo, stanovništvo dominantno usmjereno agrarnoj proizvodnji, ratovi i ratna razaranja, posebno ona krajem XX. stoljeća imali su velike implikacije na demografsku strukturu ovoga područja, dok je posljednjih godina zamjetan trend migracija s područja Hercegovine u zemlje zapadne Europe. Suočena s brojnim političkim konfliktima i problemima, na svim poljima, pred ovom regijom su brojni izazovi, pa i oni kada su u pitanju projekcije za demografsku budućnost. Za razliku od prirodnog kretanja, koje je izvorno biološki fenomen, iza migracijskih kretanja redovito stoje gospodarski i društveni (socijalni, politički) čimbenici. Gospodarski čimbenici zaslužuju posebnu pozornost jer djeluju kao glavni potisni faktori (u ishodišnom mjestu migracije) i privlačni faktori (u odredištu migracije). Pojavni oblici gospodarskih migracija najčešće su iseljavanje radne snage iz slabije razvijenih visokonatalitetnih područja u razvijenija niskonatalitetna područja.

Predmet ovog diplomskog rada su demografska kretanja Hercegovine. Na osnovu relevantne literature nastojat će se analizirati dosadašnji demografski trendovi s naglaskom na migracije. Naglasak u radu je na novije migracije, odnosno one čiji su uzroci ratna dešavanja s kraja prošlog stoljeća, a koje traju i danas. Glavno obilježje zadnjeg vala migracija jest iseljavanje cijelih obitelji. Nažalost, trenutno ne postoji nijedan valjan signal ili pokazatelj koji bi mogao promijeniti trend iseljavanja iz Hercegovine. Veliki broj iseljenika naglašava da nisu institucionalizirane vrijednosti etike u zapošljavanju, radu općenito, obrazovanju, pravosuđu i brojnim drugim područjima, te smatraju da je hercegovačko društvo moralno slomljeno.

1.1. Cilj i zadatak istraživanja

Rad se sastoji od šest međusobno povezanih tematskih cjelina. Cilj je istražiti i analizirati razmještaj stanovništva i gustoću naseljenosti Hercegovine, kao i predstaviti prirodne, društveno-ekonomske uvjete razmještaja stanovništva i naseljenosti, prirodno geografske osobine i opće karakteristike razmještaja stanovništva ove regije. Također, cilj je analizirati kretanje ukupnog broja stanovnika koji podrazumijeva natalitet, mortalitet i prirodni priraštaj stanovništva. Nadalje, u radu se analizira struktura (biološka, spolna i dobna, ekonomsko-socijalna, obrazovna i nacionalna) stanovništva Hercegovine. Pored navedenog, cilj rada je istražiti osnovne razloge migracija stanovništva ovog područja, kao i demografsko-ekonomske implikacije zapošljavanja u inozemstvu. U radu će se istražiti i osnovne karakteristike i pokazatelje društveno-ekonomskog razvitka, stupanj društveno-ekonomske razvijenosti, ekonomsko-socijalna struktura stanovništva i pokazatelje životnog standarda.

1.2. Osnovne hipoteze

Na temelju postavljenog predmeta istraživanja, prostornog i vremenskog obuhvata, ciljeva i zadataka istraživanja, formulirane su četiri hipoteze koje će se potvrditi ili opovrgnuti.

H1. Današnja demografska slika Hercegovine rezultat je ratnih dešavanja, naročito onih s kraja XX. stoljeća.

H2. Nestabilna politička situacija i nepovjerenje u institucije države utječu na demografska kretanja Hercegovine.

H3. Nemogućnost zapošljavanja i niska osobna primanja rezultiraju velikim trendom iseljavanja.

H4. Hercegovina će i na sljedećem popisu zabilježiti nastavak negativnog trenda, odnosno pad ukupnog broja stanovnika.

2. PREGLED DOSADAŠNJE LITERATURE I ISTRAŽIVANJA

Stvarni su problemi razvoja pojedinih društava, ili njihovo nepoznavanje, tijekom cijele povijesti uvjetovali pojavu određenih teorijskih koncepcija o stanovništvu (od ideja filozofa u staroj Grčkoj o optimalnom broju stanovnika države/polisa, do stava suvremenih teorija ekonomskog rasta o ulozi stanovništva u zemljama u razvoju). Poznato je kako su već u antičkim civilizacijama filozofi uviđali važnost stanovništva u općem društvenom razvoju, kako broja ljudi, tako i njihovih struktura (spolno-dobne, socijalne i sl.) na razvoj određene državne zajednice, na vojno-ekonomsku snagu i sl. Demografske teme u zadnje vrijeme pobuđuju sve više interes šire javnosti. Stoga i ne čudi sve više objavljenih stručnih članaka, analiza i istraživanja vezanih za ovo područje.

Stručnih radova i analiza na temu demografije Hercegovine je malo. Jedan od razloga je i činjenica što Hercegovina nije administrativna cjelina, već podrazumijeva geografski pojam. Jedan od esencijalnih radova koji se bavi demografskim kretanjima Hercegovine je *Demografski razvitak Hercegovine* autora Ante Markotića iz 1983., godine u kojem autor analitički predstavlja demografske trendove, njihove uzroke i posljedice. Najpotpuniju statistiku demografskog stanja predstavljaju znanstvene publikacije, priopćenja i statistike Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine.

3. PRISTUP ISTRAŽIVANJU

Kako bi se zadovoljili osnovni metodološki zahtjevi – objektivnost, pouzdanost, općenitost i sistematičnost, korištene su različite metode. Metode koje su korištene u istraživanju su: osnovne, opće naučene metode i tehnike prikupljanja podataka. Od osnovnih metoda korištene su analitičke i sintetičke metode, od opće naučenih metoda korištene su hipotetičko-deduktivna i usporedna metoda. Metode i tehnike prikupljanja podataka koje su korištene su: analiza sadržaja dokumenata i statistička metoda. Korištenje analitičkih metoda omogućava se da se teorijska rješenja usporede s praksom. Dakle, pri pisanju ovog rada koristile su se sljedeće metode istraživanja:

1. Metoda analize – misaono, teorijsko i praktično rastavljanje svake složene spoznaje na njezine činitelje ili sastavne dijelove. Izlučivanje svakog dijela za sebe u odnosu na druge dijelove.
2. Metoda indukcije – način zaključivanja gdje se opći sud, zakon ili princip može izvesti iz pojedinačnog ili iz više pojedinačnih slučajeva.
3. Metoda dedukcije – analitički postupak kojim se iz i na osnovu općeg zakonskog saznanja stječu posebna saznanja, i to sa neusporedivo većim stupnjem izvijesnosti i pouzdanosti.
4. Metoda dokazivanja – dokazivanjem se utvrđuje istinitost neke spoznaje, a metoda sadržava gotovo sve znanstvene metode, misaone oblike i misaone radnje.

Kao što je i ranije navedeno, Hercegovina nije administrativna cjelina, već podrazumijeva geografski pojam stoga će u ovom radu biti istraženi demografski podaci svake pojedine općine koja geografski pripada Hercegovini kako bi se dobili relevantni podaci koji će poslužiti za kvalitetnu analizu. Hercegovinu čine ukupno 22 općine. Te općine su: Berkovići, Bileća, Čapljina, Čitluk, Gacko, Grude, Istočni Mostar, Jablanica, Konjic, Livno, Ljubinje, Ljubuški, Mostar, Neum, Nevesinje, Posušje, Prozor, Ravno, Stolac, Široki Brijeg, Tomislavgrad i Trebinje.

Demografski trendovi prikazani su grafičkim i statističkim metodama pomoću programa Microsoft Office (sastavnica Excel 2016). Statistički pokazatelji izrađeni su na temelju podataka Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine. Prilikom izrade kartografskih priloga kao slojevi, u GIS shapefile formatu, korišteni su podaci preuzeti sa mrežnih stranica.

4. GRANICE HERCEGOVINE

Kako naglašava autor Dodig, u zemljopisnu određenju Hercegovina izaziva konfuziju i da među geografima, povjesničarima, statističarima, političarima, turistima i amaterima nije jasno što se sve proteže pod kapom hercegovačkom, a što pod bosanski krov može stati (Dodig, 2005).

Hercegovina je geografska regija koja se nalazi u južnom dijelu Bosne i Hercegovine. Kroz povijest je bila poznata i kao Zahumlje, Humska zemlja ili Hum. Njezina ukupna površina približno iznosi 10 000 km². Hercegovina, kao prirodna regija ima dvije sastavnice, odnosno dvije mikroregije. U morforeljevnoj strukturi krškog prostora Hercegovine, kojom je dobrim dijelom (osobito u prošlosti, a i danas) određena društveno-ekonomska valorizacija i regionalna diferencijacija u odnosu na susjedne prostore, ističu se dvije karakteristične prostorne jedinice: donja ili niska Hercegovina (do 500 m), kao specifičan dio mediteranskog prostora i visoka ili gornja Hercegovina. Povezanost ovih dijelova na osnovu različitih privrednih karakteristika je povijesna komponenta njihove cjelovitosti. Visoka Hercegovina pretpostavlja područje sliva srednjeg i gornjeg toka rijeke Neretve, planine Volujak, Velež, Prenj, Crvanj i Čvrstica te Gatačka i Nevesinjska kraška polja i veći dio dinarskog predjela. Jadranska Hercegovina, poznata kao i niska Hercegovina proteže se i obuhvaća donji tok rijeke Neretve i u slivove rijeka Trebižata i Bregave. Ona obuhvaća Mostarsko polje i kotlinu, Popovo polje te Trebinjsko polje. Ovaj najniži dio krške Hercegovine predstavljen je vapnenačkim zaravnima (Bekija, Brotnjo i Dubrave) i brdima između kojih se prostiru krška polja (Posuško, dio Imotskog i Popovo polje), te polja uz donju Neretvu i njezine pritoke Trebižat, Mlade, Tihaljina, Bregavu i Malu Bunu (Mostarsko ili Bišće, Čapljinsko, Ljubuško, Stolačko, Ljubinjsko polje, Mostarsko i Hutovo blato, te još neka druga manja polja) (Markotić, 1983).

Na ovom području tri su ilirska plemena ostavila zamjetan trag u hercegovačkoj prošlosti. Najpoznatiji i najljući rimski neprijatelji bili su Delmati, čija je prvotna postojbina u trima poljima - Livanjskom, Duvanjskom i Glamočkom. S njima su Rimljani vodili puno ratova i po njima je provincija prozvana Dalmatia. Bili su ratoborni, hrabri, lukavi i osvetoljubivi. Slični su bili i Ardijejci, koji su neko vrijeme boravili u Poneretavlju (Dodig, 2005).

Plinije ih zove *populatores quondam Italiae* (nekoć pljačkaši Italije). Bavili su se i gusarstvom, robeći po moru rimske i grčke trgovce. Daorsi, koji su u početku imali zemlju s obje strane Neretve, a kasnije uglavnom na lijevoj obali, bili su podosta helenizirano pleme.

Realna je pretpostavka da su Daorsi u najranijoj povijesti gospodarili mnogo većim područjem. U 3. st. pr. Kr. vjerojatno su držali i desnu obalu Neretve, sve do Duvanjskoga polja. Zacijelo njima možemo pripisati veći dio utvrđenih složenih gradina na desnoj obali Neretve (među najvećim su Osoje u Zvirovićima i Velika gradina iznad Čapljine), one u Brotnju, Ljubuškom, pa sve do Gruda. U svojim rukama držali su i deltu Neretve (s dominantnom gradinom na Velikoj Mitruši), što je kasnije omogućilo Rimljanima penetraciju u Hercegovinu, s bazom u Naroni. U 1. st. pr. Kr. moć im se znatno smanjila i tada uglavnom naseljavaju lijevu obalu Neretve, sa središtem oko današnjega Stoca. U vrijeme III. rimsko-ilirskoga rata (171.-168. pr. Kr.), borili su se na strani Rimljana (Dodig, 2005).

Na zapadu i sjeveru granica je visoke Hercegovine s bosanskom regijom. Maglić, Treskavica, Zelengora, Bitovnja, Vran planina, Vranica i Raduša čine prirodnu granicu razgraničenja regije Hercegovine od regije Bosne. Padine navedenih planina (pretežito sjeverne) pripadaju području Bosne, a južne padine podrazumijevaju područja (visoke) Hercegovine. Navedene planine prema regiji Bosni čine Središnje bosansko-hercegovačko područje. Prijevoj Ivan-sedlo, rijeke Željeznica i Bistrica smatraju se sjevernim granicama Hercegovine. U povijesno-geografskom smislu niska Hercegovina je jedini dio mediteranskog prostora koji je zajedno s Bosnom bio pod turskom vlašću do konca 1878. i gdje su orijentalni utjecaji zbog toga i do danas zadržani. Tip naselja i sastav stanovništva izravna su posljedica povijesnih prilika iz prošlosti, a po ranijem razvoju i suvremenom društveno-ekonomskom značenju ovo područje razlikuje se od ostalih krajeva mediteranskog prostora. Geografski položaj Hercegovine predstavljen je na slijedećem grafičkom prikazu.



Sl. 1. Geografski položaj Hercegovine

Izvor: Izrada autorice prema; Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

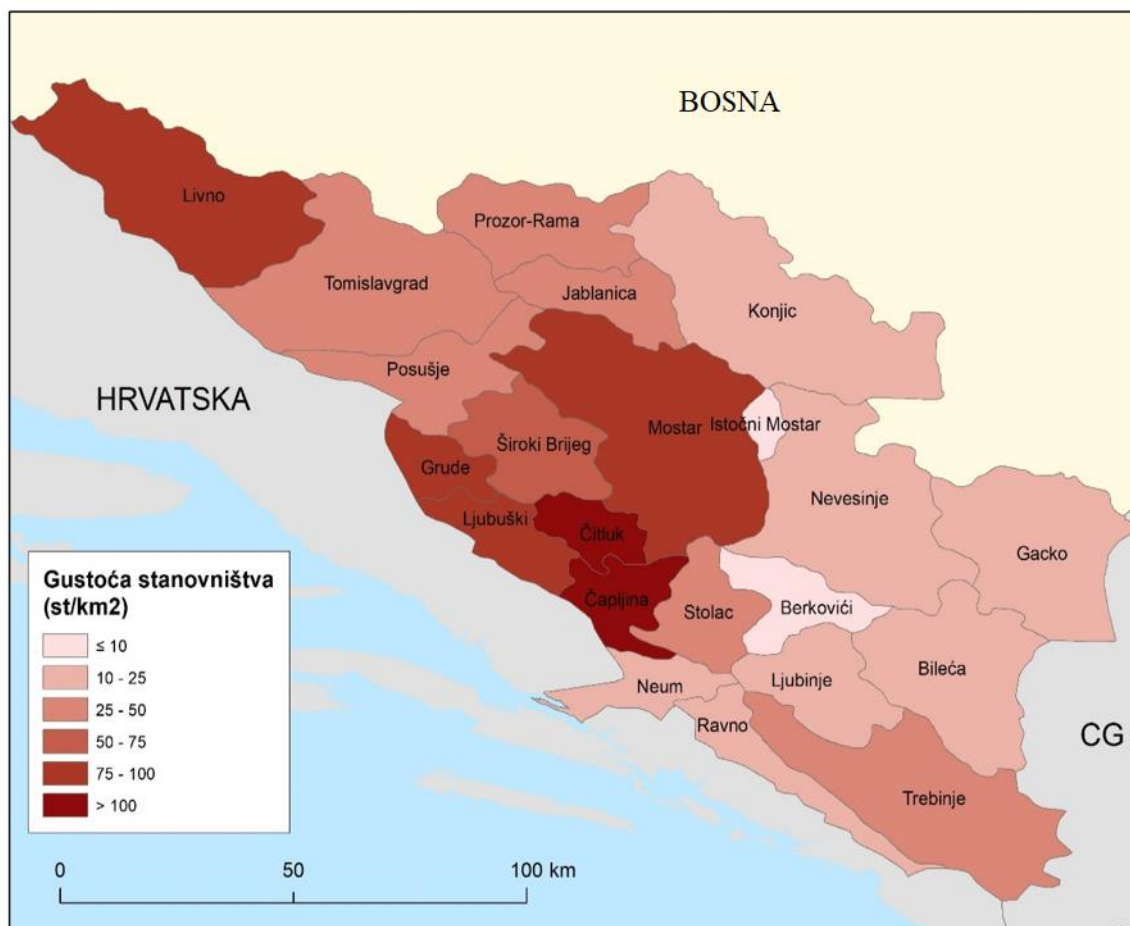
5. RAZMJJEŠTAJ STANOVNIŠTVA I GUSTOĆA NASELJENOSTI

Razmjještaj stanovništva i gustoća naseljenosti bili su od početaka razvoja demogeografije u samom žarištu zanimanja te znanstvene discipline, a tako je i danas. Pod gustoćom naseljenosti, prema autoru Nejašmiću razumijeva se broj stanovnika koji žive u nekom području (na jedinici površine) (Nejašmić, 2005). Izražava se, dakle, relativnom vrijednošću (stanovništvo/površina). Osim toga, razumijeva razmatranje vodoravne udaljenosti stanovnika od stanovnika, naseobine od naseobine itd., kao i „opterećenje" nekog prostora stalnim i/ili privremenim stanovništvom. Gustoća naseljenosti jedan je od temeljnih demogeografskih pokazatelja koji obogaćuje spoznaju o određenom prostoru i, što je posebice važno, omogućuje usporedbe između prostornih jedinica (Nejašmić, 2005).

Najstariji podaci o naseljenosti ukazuju da je cijeli prostor Hercegovine već u pretpovijesno, a osobito u rimsko doba bio relativno dobro naseljen. Sama priroda određivala je privrednu komplementarnost primorskog i submediteranskog, s planinskim bilima a djelomično i udolinama na sjeveru. Stočarsko stanovništvo oduvijek je iskorištavalo ovu prirodnu povoljnost. Međutim, porast stanovništva, uvećanje sitne stoke, paljenje i uništavanje šume, te slobodna pretjerana ispaša na krškim pašnjacima, uzrokovali su stvaranje velikih i pustih krških goleti.

Napokon, prelazak na sesilnu proizvodnju učinio je ratarske površine važnijim od pašnjačkih, a prometno povezivanje i industrijalizacija daljnji su veoma važni faktori diferencijacije ovoga prostora. Samim tim, naseljenost, koja je vezana uz značenje prostora, mijenjala se vremenski i prostorno. Tako su neki dijelovi prostora Hercegovine izgubili od svoga relativnog značenja u prošlosti a neki su postali značajni znatno kasnije. Svakako, treba posebno istaći veoma složenu društveno-historijsku sliku ovoga prostora kojom podabrano zrcale današnja struktura stanovništva, tipovi naselja i način gospodarenja (Markotić, 1983). Gustoća naseljenosti je ne samo pokazatelj razmjještaja stanovništva, već i jedan od značajnih pokazatelja privredne razvijenosti. Pa ipak, objašnjenje razmjještaja i gustoće stanovništva Hercegovine treba tražiti u spletu prirodnih odlika niskoga i visokoga krša, te poljskih ravni, vapnenačkih zaravni i riječnih udolina. Istaknuta složenost prirodne osnove i općenito relativna ekonomska nerazvijenost podrazumijevaju složenu sliku razmjještaja stanovništva Hercegovine. Na prostoru Hercegovine bilo je 15. III. 1948. 11 srezova (općina), 31. III. 1953. godine 12, a 31. III. 1961. i 1971. šesnaest općina. Na površini od 9.459 km² bilo je 887 popisnih naselja u kojima je u 33.387 domaćinstava živjelo

392.499 stanovnika ili 41,5 stanovnika na km (1971). Na slijedećem grafičkom prikazu predstavljena je gustoća naseljenosti u hercegovačkim općinama prema popisu stanovništva 2013. godine.



Sl. 2. Gustoća naseljenosti u hercegovačkim općinama prema popisu stanovništva 2013. godine

Izvor: Izrada autorice prema; Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Iz podataka prema Sl. 2. vidljivo je da je najveća gustoća naseljenosti u općinama Čapljini, Čitluku, Ljubuškom, Livnu, Mostaru, Grudama i Širokom Brijegu. Najmanja gustoća naseljenosti sa ispod 20 stanovnika po km² je u općinama: Naum, Bileća, Nevesinje, Gacko, Ravno, Ljubinje, Berkovići i Istočni Mostar.

5.1. Prirodni i društveno-ekonomski uvjeti razmještaja stanovništva i naseljenosti

U povijesno-geografskom smislu niska Hercegovina je jedini dio mediteranskog prostora koji je zajedno s Bosnom bio pod turskom vlašću do konca 1878. i gdje su orijentalni utjecaji zbog toga i do danas zadržani. Tip naselja i sastav stanovništva izravna su posljedica

povijesnih prilika iz prošlosti, a po ranijem razvoju i suvremenom društveno-ekonomskom značenju ovo područje razlikuje se od ostalih krajeva mediteranskog prostora. Najniži dio krške Hercegovine predstavljen je vapnenačkim zaravnima (Bekija, Brotnjo i Dubrave) i brdima između kojih se prostiru krška polja (Posuško, dio Imotskog i Popovo polje), te polja uz donju Neretvu i njezine pritoke Trebižat-Mlade-Tihaljina, Bregavu i Malu Bunu (Mostarsko ili Bišće, Čapljinsko, Ljubuško, Stolačko. Ljubinisko polje. Mostarsko i Hutovo blato, te još neka druga manja polja). Zbog valovitog izgleda i pitome klime, kraj između Ljubuškog i Ljubinja naziva se Humine. Pretjerana ispaša na krškim pašnjacima u dugotrajnoj stočarsko prošlosti uzrokovala je stvaranje velikih, pustih i bezvodnih krških goleti. Zato je značaj polja u naseljavanju i sesilnom gospodarstvu ovoga područja veoma velik.

U ocjeni prirodne osnove i njenog utjecaja na naseljavanje odnosno geografski razmještaj stanovništva, važno je sagledati i pedološku sliku ovog dijela Hercegovine. Najveći dio prostora crvenice predstavlja ogoljeli krš, a susreću se mineralno-karbonatna tla koja su se razvila na laporima i eocenskom flišu, te veći ili manji kompleksi fluvioglacialnog tla u poljima i uz riječne tokove. Polja predstavljaju glavne produktivne površine, odnosno oaze u polupustoši krša, a broj stanovnika i veličina naselja proporcionalni su veličini i plodnosti polja. Međutim, svi navedeni tipovi zemljišta u uvjetima podneblja niske ili donje Hercegovine su veoma aktivni (suša, poplave, erozija), pa otuda i njihova iscrpljenost ili u narodu poznat pojam, škrtost (Markotić, 1983).

5.2. Prirodno geografska obilježja

Hercegovina je geografski individualizirana regionalna cjelina u Bosni i Hercegovini. Izraziti prirodni okvir znatno je viši prema kontinentalnom sjeveru (do 2.000 m), a prirodna otvorenost prema primorju znatno je povoljnija. Visoko planinski bedem prema Bosni čini visokoplaninska krška i fluviokrška zona kao dio morfotektonske cjeline središnjeg planinskog prostora BiH. Njoj u ovome dijelu, kao nastavak kontinentalnog ruba Završja (Grmeč, Srnetica, Visorog i Raduša), pripadaju raščlanjena škriljasta zona Bitovnja, Ivan-sedlo, te južne padine Bjelašnice, Visočice, Treskavice, Zelengore, Volujaka i Lebršnika. To je ujedno sjeverna granica rasprostranjenosti glavnog krškog područja u ovome dijelu Europe, u kome Hercegovina zauzima najveći dio krške oblasti u Bosni i Hercegovini. Na sjeverozapadu je Hercegovina planinskim nizom Zavelim - Midena planina - Lip-planina - Čvrstica - Vran - Ljubuša - Raduša odvojena od područja zapadnobosanskih bila i polja od

kojih se znatno razlikuje. Od izdvojene niže zone Banjana i Nikšićkog polja u Crnoj Gori, Hercegovina je odvojena sistemom Orijena, te Oputnim rudinama i Sominom, a od Komarničko-pivske udoline Golijom, Lebršnikom i Volujakom. Jugozapadna granica prema Dalmaciji. koja, zbog svoje složenosti i posljedica, zaslužuje posebnu pažnju, topografski je najpogodnija i najotvorenija, te historijsko-geografski najinteresantnija. Veza primorja i zaleđa je povijesna, te prirodno i privredno komplementarna, a bila je slabija ili jača ovisno od odnosa i moći raznih državnih tvorevina koje su se smjenjivale na ovome prostoru. Utjecaj Venecije s mora i Turske iz unutrašnjosti, te specifični odnosi slobodarske Dubrovačke Republike i Osmanske Carevine u dijelu jugoistočno od donje Neretve, bitno su utjecali na razbijanje i diferenciranje cjelovitosti primorja i zaleđa. U takvim teritorijalno-političkim uvjetima, te složenoj i nikada neprekinutoj društveno-ekonomskoj vezi primorskog i zagorskog dijela, stvorena je prvo nakon ciparskog (1571-1573) i kandijskog rata (1615-1669) -Aquisto Vecchio, omeđena graničnom linijom -Linea Nani a zatim na svršetku velikog rata (1683-1699) -Linea Grimani (Aquisto Nuovo). Napokon, zbog opravdane bojazni Dubrovačke Republike da novim granicama dođe u izravni teritorijalni dodir s venecijanskom Dalmacijom, mletačko-turska granica požarevačkim mirovnim ugovorom 1718 pomiče se dublje u unutrašnjost i zaustavlja na današnjoj liniji - Linea Mocenigo (Aquisto Nuovissimo.). Ustupanjem Turskoj malog pojasa zemljišta u zaleđu zaljeva Neum-Klek, zajedno s dijelom njegova priobalja i koridorom Sutorine, teritorij Dubrovačke Republike potpuno je izdvojen od proširene venecijanske Dalmacije, a Turska je dobila izlaz na more. Međa Hercegovine i Dalmacije polazeći od Zavelima (1.246 m) na sjeverozapadu i neprirodno sjekući plodno Imotsko polje i idući preko sjeverne podbiokovsko-riličke podnožine, spuštajući se u donjoneretvanski kraj, a zatim preko relativno niskih uzvisina južne Dalmacije, pa do tromede iznad Konavla, sve je bliža obali, a karakteristična zagora primorja ostaje u niskoj Hercegovini (Markotić, 1983).

Geografski položaj Hercegovine je dosta povoljan. Najveći dio njenog prostora ima osobine prijelazne oblasti između primorja i kontinentalne unutrašnjosti. Značajno transhumantno stočarstvo, kao specifičan oblik društveno-ekonomske valorizacije ovoga prostora u prošlosti, a ponegdje i danas, te promet i trgovina još integralnije održavaju od davnina komplementarnu povezanost prostora Hercegovine s primorjem i upućuju na naseljenost. Prirodna vrata na sjeveru (prijevoj Ivan-sedlo 967 m i nešto viši Makljen 1.123 m) i znatno širi prirodni propust na jugu povezuje Neretva - najduža i najvažnija hercegovačka i jadranska probojnica. Nju na tom putu do mora prati željeznička magistrala - jedna od

najvažnijih prometnih veza primorja i unutarnjeg dijela zemlje. Druga važna prometna transverzala ide kroz od davnina značajni i prohodni pejzaž istočne Hercegovine duž nekadašnjeg dubrovačkog puta. Prometne veze prema sjeverozapadu i jugoistoku prirodno su znatno pogodnije jer slijede morfotektonske pravce. Hercegovini pripada dio jadranskog primorja u zaljevu Neum-Klek (općina Čapljina).

U Hercegovinu se silazi iz Bosne, a penje iz Dalmacije. Transverzalnu nagnutost prema jugu povezuje Neretva, a njene pritoke upućuju na generalnu orijentaciju najvećeg dijela terena prema njoj, kako onog manjeg od nje sjeverozapadno položenog, tako i onog većeg - jugoistočnog, dajući cijelom prostoru amfiteatralni izgled.

U morforeljevnoj strukturi krškog prostora Hercegovine, kojom dobrim dijelom (osobito u prošlosti, a i danas) određena društveno-ekonomska valorizacija i regionalna diferencijacija u odnosu na susjedne prostore, kako je istaknuto u prethodnom poglavlju, ističu se dvije karakteristične prostorne jedinice: donja ili niska Hercegovina (do 500 m), i visoka ili gornja Hercegovina. Povezanost ovih dijelova na osnovu različitih privrednih karakteristika je povijesna komponenta njihove cjelovitosti. Niska Hercegovina ima sredozemnu klimu koju prati određena klimazonalna biljna zajednica. Srednja temperatura u siječnju nije nigdje niža od 0°C, a u velikom dijelu je iznad 5°C, pa nema prekida vegetacije. Visoke ljetne temperature su na ovoj vapnenačkoj, bezvodnoj i krškoj oblasti više za 1 do 2°C nego u odgovarajućim mjestima u primorju. Padalina ima dosta (oko 1.500 mm), ali su izuzetne nepovoljno raspoređene. Manje od jedne desetine ukupne količine padalina izlučuje se ljeti. Suho i žarko ljeto pogoduje osobito razvitku glavnih kultura niske Hercegovine duhanu i vinovoj lozi, a rano proljeće i jesen voću i povrću. Mrazovi su vrlo rijetki, a jaka i hladna bura isušuje i odnosi zemljište i nanosi mehanička oštećenja voćkama. Općenito govoreći, hidrografija niske Hercegovine nije toliko izražena brojnošću hidrografskih pojava, koliko bi predstavljala relativno velika količina padalina u ovom prostoru. U specifičnim uvjetima vapnenačko-krške osnove hidrografske pojave su više raznovrsne nego brojne. Stalnih površinskih tokova je malo. Bogata i nedovoljno proučena krška podzemna hidrografija u sadašnjim prilikama kao da prkosi žednoj površini na skupa s nemelioriranim blatima i periodički plavljenim poljima, čeka da postane ogromna pomoć čovjeku koji tu živi.

Niska Hercegovina ne raspolaže značajnim šumskim pokrovom, ali zahvaljujući bogatstvu boksitne rudače (Posušje, Kočerin, Domanovići i dr.), hidropotencijalu Neretve, Trebišnjice i nereguliranih tekućica u krškim poljima, te nalazištima ugljena (Mostar), bitumena

(Ljubinje) i mogućih naftonosnih izvora (oko Čapljine) i ima osnovu za razvitak bazne industrije. Sve jača literalizacija društveno-ekonomskog života BiH, spomenici kulture, prirodne ljepote i ljekovito bilje pružaju ovome Hercegovine mogućnost uključivanja u sve jači turistički razvoj.

5.3. Opće karakteristike razmještaja stanovništva

Ukupno (opće) kretanje stanovništva posljedica je prirodnoga kretanja i jednog oblika prostorne pokretljivosti (konačne migracije). Prema tome, prirodno kretanje i migracija temeljne su odrednice razvitka stanovništva neke zemlje ili kraja. Podjela na prirodno i mehaničko kretanje nužna je zbog potrebe razlikovanja u biti dvaju različitih procesa, različitih kako s obzirom na njihove odrednice, tako i s obzirom na posljedice za cjelokupni demografski razvitak neke populacije. Na promjene u broju i sastavu stanovništva mogu utjecati i tzv. vanjski (eksterni) čimbenici, kao što su ratovi, prirodne katastrofe, epidemije i drugi čimbenici koji se mogu iznenada pojaviti. Stoga u analizama demografskog stanja treba imati na umu i posljedice djelovanja takvih čimbenika. No njihov je utjecaj sadržan u razini nataliteta, mortaliteta, imigracije i emigracije u određenom području i trenutku. Ukupno (opće) kretanje stanovništva utvrđuje se povremenim popisima, koji se danas provode uglavnom u svim zemljama svijeta, obično svakih deset godina (Nejašmić, 2005).

Najstariji podaci o naseljenosti ukazuju da je cijeli prostor Hercegovine već u predpovijesnoga, a osobito u rimsko doba bio relativno dobro naseljen. Sama priroda određivala je privrednu komplementarnost primorskog i submediteranskog, ljeti sprženog i bezvodnog dijela, s planinskim bilima a djelomično i udolinama na sjeveru. Stočarsko stanovništvo oduvijek je iskorištavalo ovu prirodnu povoljnost. Međutim, porast stanovništva, uvećanje sitne stoke, paljenje i uništavanje šume, te slobodna pretjerana ispaša na krškim pašnjacima, uzrokovali su stvaranje velikih i pustih krških goleti. Prelazak na sesilnu proizvodnju učinio je ratarske površine važnijim od pašnjačkih, a prometno povezivanje i industrijalizacija daljnji su veoma važni faktori diferencijacije ovoga prostora. Samim tim, naseljenost, koja je vezana uz značenje prostora, mijenjala se vremenski i prostorno (Markotić, 1983). Tako su neki dijelovi prostora Hercegovine izgubili od svoga relativnog značenja u prošlosti a neki su postali značajni znatno kasnije. Svakako, treba posebno istaći veoma složenu društveno-povijesnu sliku ovoga prostora kojom uvelike zrcale današnja struktura stanovništva, tipovi naselja i način gospodarenja. Današnji razmještaj stanovništva pod utjecajem je, kako elemenata prirodne osnove, tako i društvenih

faktora. Ukupna površina općina je 11.499,42 km². Vjerski tisak navodi da Hercegovinu ima 9948 km², Vojna enciklopedija, Beograd, 1972. Hercegovinu je opisala kao pokrajinu jugoistočnoga dijela BiH, površine 9500 km² u 16 općina, turistički vodič Hercegovine navodi da joj je površina 9426 km², blizu čega su i brojke demografa A. Markotića i D. Vajzovića. U slijedećoj tablici predstavljeni su podaci o geografskoj površini hercegovačkih općina.

Tab. 1. Površina hercegovačkih općina (km²)

Općina	Površina (km ²)
Berkovići	249,69
Bileća	632,33
Čapljina	256,00
Čitluk	181,00
Gacko	735,88
Grude	220,80
Istočni Mostar	85,24
Jablanica	301,00
Konjic	1.169,00
Livno	994,00
Ljubinje	319,07
Ljubuški	292,70
Mostar	1.175,00
Neum	246,03
Nevesinje	877,08
Posušje	461,10
Prozor	477,00
Ravno	286,00
Stolac	331,00
Široki Brijeg	387,60
Tomislavgrad	967,40
Trebinje	854,50
Ukupno	11.499,42

Izvor: Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Analizirajući hercegovačke općine, najveću površinu zauzima općina Mostar (1.175 km²). Zatim slijede općine: Konjic, Livno, Tomislavgrad, Nevesinje, Trebinje, Gacko, Bileća. Najmanju površinu zauzima općina Istočni Mostar (85,24 km²). Pored navedene, općine istočni Mostar, u krug općina s najmanjom površinom spadaju općine: Berkovići, Neum, Grude i Čitluk. Razmještaj stanovništva po općinama 1991. i 2013. predstavljen je u slijedećoj tablici.

Tab. 2. Broj stanovnika po hercegovačkim općinama 1991. i 2013.

Općina	1991.	2013.
Berkovići	3.510	2.114
Bileća	13.284	10.807
Čapljina	27.882	26.157
Čitluk	15.083	18.140
Gacko	10.788	8.990
Grude	16.358	17.308
Istočni Mostar	518	257
Jablanica	12.691	10.111
Konjic	44.264	25.148
Livno	40.600	34.133
Ljubinje	4.172	3.511
Ljubuški	28.340	28.184
Mostar	126.612	105.797
Neum	4.325	4.653
Nevesinje	13.944	12.961
Posušje	17.134	20.477
Prozor	19.760	14.280
Ravno	1.795	3.219
Stolac	15.187	14.502
Široki Brijeg	27.160	28.929
Tomislavgrad	30.009	31.592
Trebinje	29.201	29.198
Ukupno	502.617	450.498

Izvor: Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Najveći broj naselja, odnosno najveći dio stanovništva Hercegovine živi na ravničarskom, te krškom, brežuljkastom i nižem planinskom zemljištu niske ili donje Hercegovine.

Osnovna karakteristika relativno ravnomjerne naseljenosti ovoga dijela Hercegovine je velika razlika između naseljenosti plodnih i dobro obrađenih poljskih ravni i riječnih udolina, na jednoj, i golih krških, bezvodnih i ljeti sprženih vapnenačkih zaravni, na drugoj strani. Za polja je karakteristična prstenasto-elipsasta naseljenost s relativno dobro povezanim i od eventualnih poplava osiguranim naseljima. Polja su glavni prostori okupljanja stanovništva i privrede, jer su glavne produktivne površine - oaze u polupustoši krša, a broj stanovnika i veličina naselja, može se slobodno reći, proporcionalna su veličini i plodnosti polja. Zato je shvatljivo što su poljima dani nazivi po glavnim naseljima, čime je izražena kauzalna povezanost polja i naselja. Svi današnji općinski centri Hercegovine, osim Jablanice, Konjica i Prozora, upravo su smješteni u geografski najpogodnijim dijelovima polja.

Prostor sjeverozapadne gornje ili visoke Hercegovine znatnije se razlikuje po gustoći naseljenosti od ostaloga dijela Hercegovine. To je morfološki znatno viši dio gdje su prirodne predispozicije za naseljavanje znatno skućenije, a osobito za poljodjelsku proizvodnju. Naseljenost ovdje prati dolinsku orijentaciju rijeka Neretve, Rame i njihovih pritoka. Potapanjem i pretvaranjem poljskih ravni u umjetna hidroakumulacijska jezera (Jablaničko i Ramsko), znatno je smanjen prostor pogodan za naseljavanje i ratarsku proizvodnju. Međutim, povoljni uvjeti za stočarstvo, šumarstvo i industriju, te povoljni prometni položaj ovoga dijela Hercegovine temeljni su faktori sadašnjeg života i razmještaja stanovništva, a i preduvjeti buduće privredne orijentaciji.

Početak 21. st. obilježavaju negativni demografski trendovi u Bosni i Hercegovini koji su započeli već sredinom 20. st., a pogoršani su ratnim stradanjima. Kada se analiziraju podatci iz tablice 3, vidljiv je pad broja stanovništva u većini općina između dva popisna razdoblja. U hercegovačkim općinama 2013. živjelo je 52.119 ljudi manje nego u prethodnom popisnom periodu 1991. godine. Najveći pad je zabilježen u općinama: Istočni Mostar (50,38 %), Konjic (43,19 %), Berkovići (39,77 %) i Prozor (27,73 %). Također, pad broja stanovnika zabilježen je i u općinama: Jablanica (20,33 %), Bileća (18,64 %), Gacko (16,66 %), Mostar (16,43 %), Livno (15,92 %), Ljubinje (15,84 %), Nevesinje (7,04 %), Čapljina (6,18 %) i Stolac (4,51 %). Općine Ljubuški (0,55 %) i Trebinje (0,01 %) imale su zanemariv pad ukupnog broja stanovnika. Od općina koje su ostvarile povećanje ukupne populacije ističu se općina Ravno (79 %) i Čitluk (20 %). Zatim slijede općine: Posušje (19 %), Neum (7 %), Široki Brijeg (6 %), Grude (5 %) i Tomislavgrad (5 %).

6. KRETANJE BROJA STANOVNIKA

Današnje stanje ukupnog broja i razmještaja stanovništva posljedica je različitih geografskih i političkih utjecaja, kao i socioekonomskih procesa kao okvira složenih činitelja i njihovih kombinacija u kojima se odvijao demografski razvoj Hercegovine. Ukupno kretanje stanovništva sastoji se i zavisi od prirodnog i mehaničkog (migracijskog, fizičkog) kretanja stanovništva. Prirodno i mehaničko kretanje dva su osnovna oblika ukupnog kretanja stanovništva i čine osnovne odrednice i dinamičke sastavnice razvoja stanovništva jedne zemlje. Na promjene u broju i strukturama stanovništva mogu osim sastavnica prirodnog i mehaničkog kretanja utjecati i tzv. vanjski (eksterni) čimbenici kao što su ratovi, prirodne katastrofe (potresi, poplave), epidemije i drugi čimbenici koji se mogu iznenada pojaviti. Stoga prilikom razmatranja povijesnih karakteristika jednog stanovništva ili prilikom razmatranja uzroka sadašnje demografske situacije u jednoj zemlji, treba imati na umu i posljedice djelovanja takvih čimbenika koji se više ili manje odražavaju na sastavnicama prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva. Podjela ukupnog kretanja stanovništva na prirodno i mehaničko kretanje potječe od francuske klasične demografske škole, a svrha je te podjele upozoriti na kvalitativnu razliku između onog porasta (ili smanjenja) stanovništva koji je u danom prostoru i vremenu nastao prvenstveno pod utjecajem prirodnog kretanja, odnosno njegovih unutarnjih komponenti (nataliteta i mortaliteta), te onog porasta ili pada broja stanovnika koji je uslijedio prvenstveno pod utjecajem mehaničkog kretanja, tj. njegovih sastavnih dijelova (imigracije, emigracije). Dakle, podjela na prirodno i mehaničko kretanje stanovništva nužna je zbog potrebe razlikovanja dva, u biti različita procesa, koji određuju promjene u broju stanovnika, u njegovim strukturama, različita kako s obzirom na njihove odrednice, tako i s obzirom na posljedice za sveukupni razvoj stanovništva određene zemlje (Wertheimer-Baletić, 1999).

Osnovna odrednica ukupnog kretanja stanovništva u većini zemalja u svijetu jest prirodno kretanje stanovništva, dok u pojedinim manjim područjima unutar državnih granica jedne zemlje, dominantan utjecaj na ukupno kretanje stanovništva može imati i mehaničko kretanje stanovništva, zavisno od općih gospodarskih i ostalih životnih uvjeta stanovništva u pojedinom području u odnosu na drugo područje. Međusobna povezanost i kvantitativna rezultanta raznih kombinacija prirodnog i mehaničkog kretanja, ili, detaljnije gledano, raznih kombinacija između sastavnica prirodnog i mehaničkog kretanja na određenom području i vremenu, izravno djeluju na jačinu promjene u ukupnom broju stanovnika, te dosljedno

tome, daju različite kvantitativne rezultate ukupnog kretanja stanovništva koje svoj sintetizirani izraz dobiva u određenom intenzitetu porasta ili smanjenja stanovništva (Wertheimer-Baletić, 1999).

Osim toga, stalna međusobna povezanost sastavnica prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva djeluje ne samo na promjene u ukupnom broju stanovnika već i na promjene u mnogim strukturama stanovništva, posebno na demografske strukture stanovništva, koje onda, nakon određenog vremena, povratno djeluju na pojedine komponente prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva. Te odrednice ukupnog kretanja stanovništva, preko prirodnog i mehaničkog kretanja, odnosno preko njihovih unutarnjih razvojnih sastavnica (nataliteta, mortaliteta, imigracije i emigracije), ne negiraju ranije istaknutu povezanost između demografskih kretanja, s jedne strane, te gospodarskih, društvenih, političkih i sociopsiholoških čimbenika, s druge strane. Utjecaj i djelovanje tih čimbenika na razinu i tendenciju kretanja nataliteta, mortaliteta, imigracije i emigracije implicitno je sadržan već u određenoj brojčanoj razini i tendenciji prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva, odnosno njihovih sastavnica (Wertheimer-Baletić, 1999).

Hercegovina je primjer geografske cjeline čiji je demografski razvitak pod jakim utjecajem mehaničkog i prirodnog kretanja stanovništva. Pulzacija stanovništva, s obzirom na postojeće interregionalne i intraregionalne migracije radne snage i ukupnog stanovništva, vremenski i prostorno diferencijalne, ne ogleda se samo u promjeni broja. Ukupno kretanje stanovništva na jednom području može rezultirati porastom, stagnacijom ili smanjenjem broja stanovnika (ukupnom depopulacijom). Sve tri moguće rezultante ukupnog kretanja stanovništva mogu biti uvjetovane pretežnim utjecajem ili prirodnog ili mehaničkog kretanja. Dakle, i porast stanovništva određenog intenziteta u određenom vremenu uvijek je odraz različitih mogućih kombinacija između nataliteta i mortaliteta, s jedne strane, te imigracije i emigracije, s druge strane. Ove četiri sastavnice, koje sudjeluju u formiranju veličine ukupnog porasta/smanjenja stanovništva u određenom vremenu i prostoru, ne djeluju na kretanje stanovništva u istom smjeru. Natalitet (N) i imigracija čine pozitivne sastavnice ukupnog kretanja stanovništva ili "aktivu" demografske bilance, jer zajednički djeluju u smjeru porasta populacije, dok mortalitet (M) i emigracija (E) čine negativne sastavnice ukupnog kretanja stanovništva ili "pasivu" demografske bilance, jer zajednički djeluju u smjeru smanjenja broja stanovnika. Stoga ako u demografskoj bilanci broj rođenih i useljenih u određenom prostoru i vremenu preteže nad brojem umrlih i iseljenih, stanovništvo pokazuje porast, a on može biti pretežno uvjetovan ili većim natalitetom ili

većom imigracijom. Ako se u demografskoj bilanci broj rođenih i useljenih poklapa s brojem umrlih i iseljenih u određenom razdoblju, ukupan broj stanovnika stagnira; ako broj umrlih i iseljenih nadmašuje broj rođenih i useljenih, stanovništvo se dotičnog područja smanjuje, a to može biti pretežno ili odraz smanjenja mortaliteta ili obujma iseljavanja s dotičnog područja (Wertheimer-Baletić, 1999).

Kada je u pitanju demografski razvoj nakon Drugog svjetskog rata u Hercegovini, rezultati su slijedeći: broj stanovnika u Hercegovini uvećan je u petogodišnjem razdoblju (1948-1953) za 21.371 stanovnika ili 6,7 %, odnosno prosječno godišnje 4.274 nova stanovnika (1,34 %). U tadašnjim jugoslavenskim okvirima to je bio znatno niži relativni porast od bosanskohercegovačkog (11,0 %), i nešto niži od jugoslavenskog prosjeka (7,2 %). U slijedećem međupopisnom intervalu (1953-1961) porast broja stanovnika u Hercegovini nije bio na relativnoj visini općeg porasta u cijeloj zemlji. Broj stanovnika uvećan je za 24.290, a stopa je porasta na 7,1 %. Hercegovina je s indeksom 66,4 imala najintenzivniji pad prosječne godišnje stope rasta od svih republika i pokrajina. U međupopisnom razdoblju između 1961.-1971. stanovništvo Hercegovine se uvećalo za 7,1 % ili za 26.011 novih stanovnika. Dakle, relativni porast je isti kao u prethodnom međupopisnom intervalu (1953-1961) (Markotić, 1983).

6.1. Natalitet stanovništva

Natalitet (fertilitet) je pozitivna sastavnica prirodnog kretanja stanovništva koja, uz ostale iste uvjete, djeluje na porast stanovništva jednog područja. Pojam natalitet (rodnost) stanovništva pojavljuje se u demografskoj literaturi i pod nazivom fertilitet (plodnost). U biti se, gledano u širem smislu, pojmovi nataliteta i fertiliteta ne razlikuju, istovjetni su pojmovi, jer se odnose na istu pojavu, tj. odnose se na broj rođenja u određenoj populaciji u određenom razdoblju. Dakle, gledano u širem smislu, pod pojmovima natalitet, odnosno fertilitet razumijevamo kvantitativne pojave vezane neposredno za rađanje djece u cjelokupnoj populaciji nekog područja ili u jednom njezinu dijelu (Wertheimer-Baletić, 1999).

Stopa nataliteta u hercegovačkim općinama od 2007 do 2010. godine je prikazana u slijedećem grafičkom prikazu.



Sl. 3. Stopa nataliteta u hercegovačkim općinama od 2007 do 2010. godine (‰)

Izvor: Izrada autorice prema; Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

U promatranom razdoblju, od 2007. do 2010. godine primjetan je trend povećanja stope nataliteta. Prosječna stopa nataliteta u hercegovačkim općinama iznosila je 6,98‰ za 2007., 7,58 ‰ za 2008., 7,59 ‰ za 2009. i 7,68 ‰ za 2010. godinu. Kroz promatrano razdoblje, najveća je prosječna stopa nataliteta u općinama Široki Brijeg (11,33 ‰) i Mostar (9,17 ‰). Zatim slijede Posušje (9,16 ‰), Trebinje (9,13 ‰), Konjic (8,60 ‰), Čitluk (8,57 ‰) Ljubuški (8,08 ‰), Gacko (8,05 ‰), Bileća (7,88 ‰), Ljubinje (7,79 ‰), Prozor (7,77 ‰), Jablanica (7,29 ‰), Čapljina (6,84 ‰), Berkovići (6,73 ‰). Najmanja stopa nataliteta u promatranom razdoblju je u općinama Stolac (6,63 ‰), Nevesinje (6,57 ‰), Grude (6,48 ‰), Tomislavgrad (6,39 ‰), Livno (6,18 ‰) i Neum (0,54 ‰).

6.2. Mortalitet stanovništva

Mortalitet je negativna komponenta prirodnog i ukupnog kretanja stanovništva koja djeluje na smanjivanje ukupnog broja stanovnika. Budući da je proces starenja i umiranja biološki kontinuiran, on sam po sebi nameće potrebu kvantitativne i kvalitativne zamjene umrlih

novim naraštajima. Pri tome nije riječ samo o potrebi zamjene broja umrlih po kvantiteti, već i po kvaliteti tj. o potrebi zamjene prema raznim djelatnostima, zanimanjima i strukama ljudi s različitom razinom obrazovanja i kvalifikacija, od manualnih do znanstvenih radnika. Taj neminovni proces zamjene umrlih osoba novim naraštajima, u uvjetima gospodarskog i društvenog razvoja, često dovodi do radikalnih promjena u ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva, koja se zahtijeva na danom stupnju gospodarskog razvoja (Wertheimer-Baletić, 1999).

Razina mortaliteta u jednoj zemlji izraz je kompleksnog djelovanja bioloških, gospodarskih i zdravstvenih čimbenika, tako da je razina mortaliteta uopće, a posebno mortaliteta dojenčadi značajan pokazatelj postojećeg životnog standarda. Podaci o mortalitetu i morbiditetu stanovništva, izuzetno su važni za objektivno ocjenjivanje proizvođačkih sposobnosti i zdravstvenog stanja stanovništva. Zatim, ti su podaci posebno značajni za ocjenjivanje efikasnosti zdravstvene zaštite, za politiku zdravstva i uopće za socijalnu politiku jedne zemlje. U demografiju mortalitet ulazi prije svega kao sastavnica prirodnog kretanja stanovništva, a time i kao sastavnica demografskog razvoja. Ovo se posljednje odnosi na proučavanje međudnosa kretanja mortaliteta s promjenama u spolnoj, dobnoj i ostalim, posebno ekonomsko-socijalnim strukturama stanovništva, kao i na utvrđivanje tendencije kretanja općeg i diferencijalnog mortaliteta s obzirom na različita obilježja stanovništva. Sve te značajke, tendencije i odnosi, koji se formiraju u vezi s mortalitetom stanovništva, imaju svoj odraz na sveukupni društveno-gospodarski razvoj jedne zemlje (Wertheimer-Baletić, 1999).

Dok je fertilitet rezultanta djelovanja mnogobrojnih gospodarskih, društvenih i psiholoških čimbenika, koji u suvremenim društvima imaju u odnosu na biološke čimbenike dominantno značenje, utjecaj bioloških čimbenika u području mortaliteta znatno je jači. Razina općeg mortaliteta u jednom stanovništvu određena bitno je s dvije grupe čimbenika: prvu grupu čine biološki čimbenici, a drugu gospodarski i društveni čimbenici. Ove dvije grupe čimbenika u svom djelovanju na razinu mortaliteta često su usko povezane, pa je i ovdje, slično kao i kod ispitivanja fertiliteta, teško strogo razgraničiti utjecaje jedinih od drugih. U grupu bioloških čimbenika, ulazi prije svega dobna struktura stanovništva, jer je razina mortaliteta funkcija starosti stanovništva. Brojna individualna obilježja o zdravstvenom stanju pojedinca utječu također, uz ostale čimbenike, na ranije ili kasnije nastupanje smrti. Mortalitet, naime, ovisi u velikoj mjeri od postojećih unutarnjih i vanjskih uvjeta za pojavu određene bolesti, o tome kakav je kod pojedinca, ovisno o njegovu dotadašnjem

zdravstvenom stanju, tok razvoja pojedine bolesti, njezin kraj i slično. Ukupnost tih osobnih karakteristika pojedinca u pogledu stanja otpornosti njegova organizma, daje biološko-medicinskim čimbenicima u djelovanju na mortalitet posebno značenje. To, međutim, nikako ne znači da je intervencija čovjeka u području smanjivanja mortaliteta nevažna. Naprotiv, opće je poznato kako se upravo zahvaljujući razvoju opće i socijalne medicine povećavao utjecaj čovjeka na sprječavanje pojedinih bolesti, a samim tim i na produljenje ljudskog vijeka. U gospodarsko društvene čimbenike mortaliteta ulaze svi oni čimbenici koji na neposredan način djeluju na razinu mortaliteta: u određenim je uvjetima povećavaju, a u drugačijim opet smanjuju (Wertheimer-Baletić, 1999).

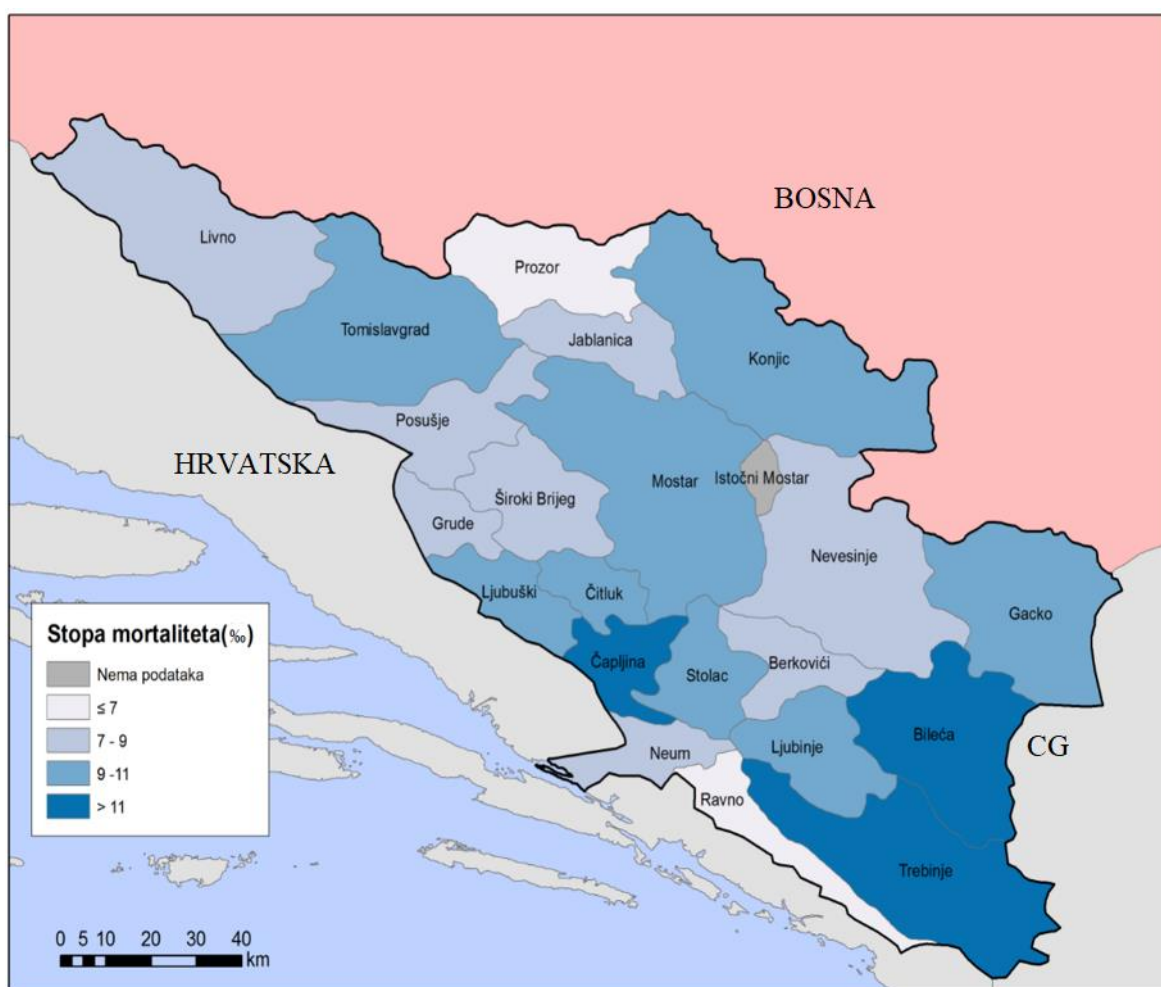
U osnovne gospodarsko društvene odrednice mortaliteta ulaze: dostignuta razina životnog standarda, razina obrazovanja stanovništva, higijensko-sanitarne prilike i zdravstveni uvjeti života u koje prvenstveno ubrajamo: oblik, kvalitetu, rasprostranjenost i dostupnost zdravstvenih usluga, brojnost i strukturu medicinskih kadrova, financiranje zdravstvene zaštite i uz to povezan broj "potrošača" zdravstvenih usluga, efikasnost mjera preventivne zdravstvene zaštite u suzbijanju žarišta pojedinih, posebno zaraznih bolesti, itd. U zemljama u razvoju Azije, Afrike, Latinske Amerike i drugima, visok opći mortalitet, a posebno mortalitet dojenčadi, male djece i majki, u uskoj su korelaciji s niskom razinom životnog standarda, niskim dohotkom per capita, visokim udjelom poljoprivrednog stanovništva, visokom stopom nepismenosti, nepovoljnim općim zdravstvenim uvjetima (nizak stupanj razvijenosti zdravstva, mali broj liječnika i pomoćnog medicinskog osoblja, nedostatak osnovnih sanitarija, nehigijenski uvjeti života, posebno u vezi sa stanovanjem, još uvijek značajne mogućnosti za širenje zaraznih bolesti, nedostatak hrane i glad, neadekvatna prehrana, primitivizam u gledanjima na zdravstvenu zaštitu i slično) (Wertheimer-Baletić, 1999).

Osnovni gospodarski i društveni čimbenici koji su, gledajući retrospektivno, svojim zajedničkim djelovanjem doveli do snižavanja razine općeg mortaliteta u današnjim razvijenim zemljama bili su sljedeći (Wertheimer-Baletić, 1999):

- a) eliminiranje gladi i nestašice hrane kao uzroka smrti,
- b) utjecaj gospodarskog progresa i porast dohotka per capita, te s tim u vezi promjene u proizvodnoj i aglomeracijskoj strukturi stanovništva,
- c) utjecaj raznih društvenih reformi,
- d) utjecaj širenja općeg obrazovanja,

- e) utjecaj poboljšanja sanitarnih uvjeta stanovanja i života uopće, te osobne higijene,
- f) utjecaj razvoja medicine i srodnih znanosti, te realizacija programa zdravstvene zaštite.

No, tu nije riječ samo o čimbenicima koji su djelovali na smanjivanje razine mortaliteta, već istodobno i o čimbenicima što bitno poboljšavaju radne i kreativne sposobnosti čovjeka kao osnovne radne snage, koji djeluju na povećanje stupnja društvene proizvodnosti rada i što djeluju upravo preko smanjivanja mortaliteta mladog stanovništva na povećanje ukupnog raspoloživog fonda rada u pojedinim zemljama (Wertheimer-Baletić, 1999). Stopa mortaliteta u hercegovačkim općinama od 2007 do 2010. godine je predstavljena je u slijedećem grafičkom prikazu.



Sl. 4. Stopa mortaliteta u hercegovačkim općinama od 2007 do 2010. godine (%)

Izvor: Izrada autorice prema; Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

U promatranom razdoblju od 2007. do 2010. godine primjetan je trend povećanja stope mortaliteta. Prosječna stopa mortaliteta u hercegovačkim općinama iznosila je 8,82 % za

2007., 8,54 ‰ za 2008., 9,40 ‰ za 2009. i 9,31 ‰ za 2010. godinu. Kroz promatrano razdoblje, najveća je prosječna stopa mortaliteta u općinama: Čapljina (12,07 ‰), Bileća (11,47 ‰), Ljubuški (10,69 ‰) i Ljubinje (10,16 ‰). Zatim su slijedile općine Mostar (9,63 ‰), Čitluk (9,47 ‰), Konjic, (9,35 ‰), Stolac, (9,12 ‰), Gacko, (9,04 ‰), Nevesinje (8,89 ‰), Široki Brijeg (8,85 ‰), Berkovići (8,46 ‰), Posušje (8,15 ‰), Grude (8,15 ‰), Jablanica (8,10 ‰) i Livno (8,00 ‰). Najmanja stopa mortaliteta u promatranom razdoblju je u općinama Neum (7,16 ‰) i Prozor (5,54 ‰).

6.3. Prirodne promjene

Prirodni priraštaj, razlika između broja rođenih (nataliteta, rodnosti) i broja umrlih (mortaliteta, smrtnosti). Najčešće se izražava stopom, u odnosu na 1000 stanovnika (u promilima). Stope prirodnoga priraštaja vrlo su promjenljive u vremenu i prostoru. Vrlo visoki prirodni priraštaj izražen je stopama iznad 20 ‰, visoki prirodni priraštaj stopama 15 do 20 ‰, umjereni prirodni priraštaj stopama 5 do 15 ‰, a stope ispod 5 ‰ smatraju se niskim prirodnim priraštajem. Kretanje rodnosti i smrtnosti može rezultirati i nultim te negativnim prirodnim priraštajem (negativnom prirodnom promjenom), odnosno prirodnim padom. U suvremenoj hrvatskoj demografskoj literaturi rabi se i sinonim prirodna promjena, odnosno stopa prirodne promjene. Razlog su tomu sve češći negativni predznaci te stope, osobito u zapadnoeuropskim i drugim razvijenim zemljama, što upućuje na prirodni pad, a ne porast (prirast, priraštaj) stanovništva. U engleskoj se demografskoj terminologiji uvriježen pojam prirodni priraštaj (*natural increase*) gdje se zamjenjuje terminom prirodna promjena stanovništva (*natural/population/change*) (URL 1).

Pod prirodnim kretanjem stanovništva podrazumijeva se razlika između rodnosti i smrtnosti stanovništva u određenom vremenskom razdoblju (obično godina dana) (Čavrak, 2011.). U slijedećoj tablici prikazana je stopa prirodnog priraštaja stanovništva hercegovačkih općina.

Tab 3. Stopa prirodne promjene stanovništva hercegovačkih općina 2007, 2008., 2009 i 2010. godine (‰)

Općina	2007.	2008.	2009.	2010.
Berkovići	-3,24	1,82	-1,82	-3,66
Bileća	-5,66	-2,85	-2,27	-3,56
Čapljina	-6,10	-3,71	-5,51	-5,60
Čitluk	0,88	-2,57	-1,01	-0,89
Gacko	-0,59	-1,57	-1,18	-0,59
Grude	-2,68	-0,84	-1,48	-1,68
Istočni Mostar	-	-	-	-
Jablanica	-1,51	0,34	0,42	-2,46
Konjic	0,76	-0,14	-0,74	-2,87
Livno	-1,48	-2,02	-2,47	-1,29
Ljubinje	-5,80	-0,24	-3,67	0,24
Ljubuški	-3,37	-1,38	-3,02	-2,66
Mostar	-1,08	-0,24	-0,33	-0,17
Neum	-6,83	-5,61	-6,73	-7,27
Nevesinje	-1,93	-0,54	-3,01	-3,78
Posušje	1,79	0,56	-0,93	2,62
Prozor	2,20	2,96	1,74	2,00
Ravno	-	-	-	-
Stolac	-2,02	-3,83	-3,10	-0,99
Široki Brijeg	3,02	2,10	2,28	2,51
Tomislavgrad	-1,96	-2,41	-4,07	-2,03
Trebinje	-3,74	-1,20	-2,08	-2,44
Prosjek	-1,97	-1,07	-1,95	-1,73

Izvor: Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Negativne stope prirodnog priraštaja glavna su karakteristika hercegovačkih općina u promatranom razdoblju. Tako je prosječna ukupna stopa prirodnog priraštaja -1,68 ‰. 2007. godine taj prosjek je iznosio -1,97 ‰, 2008. godine -1,07 ‰, 2009. godine -1,95 ‰, a 2010. godine -1,73 ‰.

7. STRUKTURA STANOVNIŠTVA

Poznato je da stanovništvo nije homogeni osnovni skup ni statistički, niti sadržajno. Sama riječ struktura ili sastav stanovništva sugerira različita obilježja jedinica što čine ukupno stanovništvo, sugerira da se pojedinci koji čine ukupno stanovništvo jedne zemlje ili užeg područja međusobno razlikuju prema raznim obilježjima: prema spolu, dobi, bračnom stanju, djelatnosti i zanimanju, školskoj spremi i mnogobrojnim drugim osobnim odlikama. Iz toga slijedi da stanovništvo u svojoj ukupnosti nije jednostavan zbroj individua koje ga čine. Stanovništvo je specifičan skup pojedinaca u kojemu svaki od njih sudjeluje s mnogo svojih osobnih karakteristika. To drugim riječima znači da svaka osobna značajka pojedinca utječe na strukturu stanovništva prema određenom obilježju. Stoga pojam struktura stanovništva ili sastav stanovništva prema nekom obilježju označava razdiobu broja (frekvencije) pojedinaca prema vrijednostima ili modalitetima određenog obilježja. Ako je u pitanju, na primjer, numeričko obilježje, tada strukturu stanovništva čini razdioba frekvencija prema pojedinim vrijednostima ili razredima dotičnog obilježja, a ako se radi o atributivnom ili geografskom obilježju, prema modalitetima dotičnog obilježja. Takvo definiranje strukture stanovništva u biti je statističko i stoga pojednostavljeno. Uzmemo li, naime, strukturu stanovništva prema ma kojem obilježju, to je slika samo parcijalnih struktura stanovništva (strukture prema starosti, spolu, ekonomske strukture itd.), što je nedostatno kako za teorijsko poimanje stanovništva, tako i za konkretno istraživanje. Budući da je čovjek kao jedinica osnovnog skupa stanovništvo i biološko i intelektualno biće, znači da se prilikom razmatranja, na primjer, dobne strukture stanovništva, mora uzeti u obzir ne samo njezina biološka uvjetovanost već i njezina društvena određenost, tj. određenost raznim društvenim čimbenicima. Stoga je struktura stanovništva prema bilo kojem obilježju uvijek kompleksna, multidimenzionalna i određena brojnim čimbenicima (Wertheimer-Baletić, 1999).

U literaturi susrećemo različito grupiranje tzv. parcijalnih struktura - struktura stanovništva prema pojedinim obilježjima. Najčešća je klasifikacija parcijalnih struktura na tri sljedeće skupine (Wertheimer-Baletić, 1999):

- a) prvu čini biološka (demografska) struktura u kojoj su bez sumnje najznačajnije parcijalne strukture: struktura prema spolu, dobi, ali u ovu skupinu još ulaze struktura prema plodnosti, bračnom stanju i neke druge;

- b) drugu skupinu čini ekonomsko-socijalna struktura u kojoj su najvažnije parcijalne strukture: struktura prema ekonomskoj aktivnosti, prema djelatnosti, zanimanju, položaju u zanimanju, prema sektoru vlasništva, aglomeracijskim obilježjima, etnička struktura itd.;
- c) treću skupinu čini obrazovna struktura koja obuhvaća strukturu stanovništva prema pismenosti, školskoj spremi i ostalim prosvjetnim obilježjima. Posljednje dvije skupine struktura često se u literaturi zajednički svode pod naziv "društvene strukture".

7.1. Biološka struktura stanovništva

Sastav prema spolu i dobi (starosti) jest biološki sastav jer je, u biti, izravno uvjetovan prirodnim kretanjem stanovništva (pri tzv. zatvorenom tipu populacije). No to ne znači da je biološki sastav izvan utjecaja društveno-gospodarskih činitelja, štoviše, u njemu se ogledaju društvena i gospodarska zbivanja. To je fiziološki okvir svekolikih društvenih zbivanja i procesa. Iz sastava prema spolu i dobi proizlaze ključni kontingenti stanovništva kako za biološku reprodukciju (fertilni kontingent), tako i za formiranje radne snage (radni kontingent) (Nejašmić, 2005). Biološki se sastav u literaturi naziva i demografskim sastavom, prije svega zbog njegove važnosti za ostale sastave stanovništva. Tako se sastavi stanovništva prema različitim gospodarskim, društvenim ili drugim obilježjima analiziraju istodobno i prema spolu i prema dobi (predočeni su u tzv. tablicama s dva ili tri ulaza). Sastav stanovništva prema spolu i dobi prikazuje se obično zajednički. No radi temeljitije spoznaje razmatra ih se odvojeno.

7.1.1. Spolni i dobni sastav stanovništva

Struktura stanovništva prema spolu i dobi izvorno je biološka struktura, što međutim, ne znači da se nalazi izvan utjecaja društveno-gospodarskih čimbenika. Ona je izvorno biološka struktura, jer je imajući na umu zatvoreni tip populacije) izravno uvjetovana sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva. Inače, u sklopu složenih međuodnosa kretanja stanovništva i promjena njegovih struktura u otvorenoj populaciji, primaran se odnos formira upravo između ukupnog kretanja stanovništva (prirodnog i mehaničkog) i promjena u njegovoj dobno-spolnoj strukturi. Dobno-spolna struktura važna je za sadašnji i budući razvoj stanovništva i gospodarski razvoj neke zemlje. Iz nje proizlaze ključni kontingenti stanovništva kako za biološku reprodukciju (fertilni kontingent), tako i za formiranje radne snage (radni kontingent). Gospodarsko značenje dobno-spolne strukture proizlazi prije svega iz činjenice da je ta struktura temelj tzv. fiziološke podjele rada koja se događa prije svega

u obitelji, a samim time zajedno s obujmom (veličinom) stanovništva i njegovom gustoćom postavlja demografske okvire širenja društvene podjele rada. Međutim, premda je fiziološka podjela rada, tj. podjela rada prema fiziološkom kriteriju dominirala u primitivnim društvima, dobno-spolna struktura ima i za suvremeno društvo važnu ulogu pri formiranju obujma radne snage, ovisno o specifičnim karakteristikama institucija običajnog, a posebno radnog prava, te o sustavu općeg obveznog školovanja, koji utvrđuju dobne granice radnog aktiviranja i odlaska u mirovinu (Wertheimer-Baletić, 1999). U slijedećoj tablici predstavljena je spolna struktura stanovništva hercegovačkih općina.

Tab. 4. Spolna struktura stanovništva hercegovačkih općina 2013. godine

Općina	Ukupno muškaraca	Ukupno žena	Ukupno muškaraca (%)	Ukupno žena (%)
Berkovići	1.059	1.055	50%	50%
Bileća	5.454	5.353	50%	50%
Čapljina	12.947	13.210	49%	51%
Čitluk	8.937	9.203	49%	51%
Gacko	4.556	4.434	51%	49%
Grude	8.621	8.687	50%	50%
Istočni Mostar	142	115	55%	45%
Jablanica	5.027	5.084	50%	50%
Konjic	12.360	12.788	49%	51%
Livno	17.024	17.109	50%	50%
Ljubinje	1.725	1.786	49%	51%
Ljubuški	14.022	14.162	50%	50%
Mostar	51.210	54.587	48%	52%
Neum	2.334	2.309	50%	50%
Nevesinje	6.462	6.499	50%	50%
Posušje	10.287	10.190	50%	50%
Prozor	7.210	7.070	50%	50%
Ravno	1.657	1.652	50%	50%
Stolac	7.326	7.176	51%	49%
Široki Brijeg	14.381	14.548	50%	50%
Tomislavgrad	16.055	15.537	51%	49%
Trebinje	14.251	14.947	49%	51%

Izvor: Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Kada se analiziraju predstavljeni podatci (Tab. 4), vidljivo je da je podjednaka zastupljenost i muškaraca i žena (50 % : 50 %) u većini općina: Prozor, Bileća, Neum, Posušje, Berkovići, Ravno, Livno, Nevesinje, Grude, Ljubuški, Jablanica i Široki Brijeg. Tek nešto više je zastupljeno žensko stanovništvo u općinama: Čapljina, Čitluk, Konjic, Ljubinje, Trebinje i Mostaru, a muško stanovništvo je više zastupljeno u općinama: Istočni Mostar, Tomislavgrad, Gacko i Stolac. Također, vidljivo je da je prosječan broj muškaraca 10.139 po općini, odnosno 10.341 prosječan broj žena po općini. Prosječan broj stanovnika po općini je 20.479.

Važnost dobno-spolne strukture za ostale strukture stanovništva, posebno za pojedine parcijalne strukture u okviru ekonomsko-socijalne strukture, očituje se i na taj način što se strukture stanovništva prema raznim gospodarskim i društvenim obilježjima (prema aktivnosti, djelatnosti, zanimanju, obrazovanju) istražuju istodobno i prema spolu i prema dobi, a prezentirane su u tzv. kombiniranim statističkim tablicama, tj. u tablicama sa dva ili tri ulaza (Wertheimer-Baletić, 1999). Kako naglašava autor Nejašmić, sastav stanovništva prema dobi izraz je zajedničkoga dugoročnog djelovanja mnoštva čimbenika (Nejašmić, 2005). Određuju ga tendencije i razina rodности, smrtnosti i migracije te vanjski, „nenormalni“ čimbenici (kriza, rat, revolucija, prirodne katastrofe). Djelovanje je tih čimbenika isprepleteno, katkad komplementarno, a kadšto suprotnog učinka. Između sastavnica prirodnog kretanja i sastava prema dobi uska je uzročno-posljedična veza. Djelujući dugoročno, rodność i smrtnost oblikuju sastav prema dobi koji, također dugoročno, uvelike određuje razinu rodности i smrtnosti (Nejašmić, 2005). Valja istaknuti da je u uvjetima normalnog razvoja stanovništva (i tzv. zatvorene populacije) rodność bitna odrednica promjena u sastavu prema dobi, a da je utjecaj smrtnosti mnogo slabiji (jer zahvaća sve dobne skupine). Zbog toga stopa rodности može poslužiti kao približni pokazatelj sastava prema dobi. Naime, visoka rodność redovito rezultira mladim dobnim sastavom (sa širokom tzv. dječjom bazom), a niska rodność uvjetuje razmjerno visok udio stanovništva srednje i staračke dobi. Smrtnost djeluje na sastav prema dobi različito, ovisno o tome u kojoj se tranzicijskoj i općerazvojnoj etapi nalazi pojedina zemlja. U nedovoljno razvijenim (agrarnim društvima utjecaj opće stope smrtnosti usko je vezan uz smanjenje smrtnosti dojenčadi (tipično za podetapu rane tranzicije), što pridonosi povećanju tzv. dječje baze i pomlađivanju populacije. U razvijenim zemljama, pak, opća smrtnost utječe putem smanjenja smrtnosti od pojedinih bolesti, tipičnih za zrelo i starije stanovništvo, što, pak, pridonosi porastu udjela starijih osoba u ukupnom stanovništvu (Nejašmić, 2005).

Na sljedećem grafičkom prikazu predstavljena je dobna struktura stanovništva hercegovačkih općina.



Sl. 5. Dobna struktura stanovništva hercegovačkih općina 2013.

Izvor: Izrada autorice prema; Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Prema predstavljanim podacima (Sl. 5. i Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine), vidljivo je da je ukupna prosječna dob 40,62 godina svih općina, odnosno 39,28 je prosječna dob muškaraca, a 41,97 je prosječna dob žena u općinama. Područja s prosječno dobno najmlađim stanovništvom su sljedeće općine: Posušje, Prozor, Široki Brijeg, Čitluk, Tomislavgrad, Ljubuški, Mostar i Čapljina. U njima je prosječna dob stanovnika ispod 40 godina. Područja s prosječno dobno najstarijim stanovništvom su sljedeće općine: Neum, Bileća, Trebinje, Nevesinje, Ljubinje, Ravno i Berkovići. U ovim općinama je prosječna dob stanovnika iznad 41 godine, a u općini Berkovići čak iznad 43 godine. U općinama: Posušje, Prozor, Široki Brijeg, Čitluk, Tomislavgrad, Ljubuški živi prosječno najmlađe i žena i muškaraca u usporedbi s ostalim općinama.

7.2. Ekonomsko – socijalna struktura stanovništva

Ekonomsku strukturu stanovništva možemo razmatrati u užem i širem smislu. Pod ekonomskom strukturom stanovništva u užem smislu razumijevamo strukturu stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti, djelatnosti i zanimanju. A pod ekonomskom strukturom u širem smislu razumijevamo strukturu prema svim ranije spomenutim obilježjima (aktivnost, djelatnost i zanimanje), te prema obilježjima: položaj u zanimanju, sektor vlasništva, obilježje naselja, obilježje kućanstva prema izvorima i veličini prihoda, obrazovna obilježja stanovništva i sl. Budući da podatke o svim navedenim ekonomskim obilježjima stanovništva i kućanstava pruža popis stanovništva, to je strukturu stanovništva prema tim obilježjima moguće kvantificirati. Polaznu osnovu za proučavanje ekonomske strukture ukupnog stanovništva čini ekonomska struktura aktivnog stanovništva (radne snage). To logički proizlazi iz činjenice da se ekonomska struktura ukupnog stanovništva formira preko ekonomske strukture aktivnog stanovništva, jer su neaktivne osobe ovisne i uzdržavane od aktivnih članova njihove obitelji ili kućanstva. Stoga je razumljivo što proučavanje ekonomske strukture ukupnog stanovništva počinjemo analizom stanovništva prema obilježju aktivnosti, da bismo dobili kontingent aktivnog stanovništva, a zatim preko upoznavanja ekonomske strukture stanovništva prišli razmatranju ekonomskih obilježja ukupnog stanovništva (neaktivnog i aktivnog). Proučavanje dinamike i strukture aktivnog stanovništva značajno je ne samo za demografska istraživanja, već jednako tako i za ekonomska istraživanja. Radna je snaga osnovni subjektivni čimbenik i pokretač procesa proizvodnje, osnovna dinamička komponenta privrednog razvoja, a u podjeli ukupnog stanovništva na aktivno i neaktivno, ogledaju se odnosi između kontingenta proizvođača i potrošača, između stvarnih mogućnosti proizvodnje i stvarnih zahtjeva potrošnje (Wertheimer-Baletić, 1999).

U slijedećoj tablici predstavljeni su rezultati broja zaposlenih stanovnika u hercegovačkim općinama 2005., 2006., 2007., 2008., 2009. i 2010. godine.

Tab. 5. Broj zaposlenih u hercegovačkim općinama 2005., 2006., 2007., 2008., 2009. i 2010. godine

Općina	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
Berkovići	293	276	260	224	205	199
Bileća	2.958	2.750	2.638	2.247	2.136	2.076
Čapljina	3.388	3.596	3.127	3.265	3.274	3.328
Čitluk	2.875	3.023	3.402	3.576	3.525	4.272
Gacko	3.575	3.646	3.413	3.564	3.125	3.137
Grude	3.009	3.045	2.110	2.227	2.374	2.870
Istočni Mostar	-	-	-	-	5	10
Jablanica	1.804	1.874	1.996	2.058	1.999	1.928
Konjic	3.908	4.168	4.247	4.504	4.078	4.150
Livno	4.395	4.414	3.914	4.008	4.108	4.022
Ljubinje	870	825	824	864	775	765
Ljubuški	4.128	4.237	3.645	3.628	3.668	3.772
Mostar	26.293	25.540	24.566	25.731	25.910	27.080
Neum	1.003	1.024	933	962	966	961
Nevesinje	2.154	2.197	1.986	1.726	1.861	1.773
Posušje	2.442	2.504	2.479	2.653	2.696	3.415
Prozor	1.411	1.517	1.387	1.424	1.325	1.360
Ravno	57	59	44	51	53	54
Stolac	973	998	953	960	888	908
Široki Brijeg	4.784	4.742	4.439	4.604	5.572	6.273
Tomislavgrad	2.853	2.947	2.587	2.730	2.732	2.670
Trebinje	9.067	8.817	8.710	8.273	8.470	8.476
Ukupno	73.173	73.382	68.950	71.006	71.275	75.023

Izvor: Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Kada se analiziraju predstavljeni podatci (Tab. 5.), vidljivo je da je u hercegovačkim općinama prosječno 2005. godine bilo zaposlenih 3.916 stanovnika, 2006. - 3.914 stanovnika, 2007. - 3.698 stanovnika, 2008. - 3.775 stanovnika, 2009. - 3.797 stanovnika, a 2010. - 3.975 stanovnika. U promatranom razdoblju, najveća prosječna zaposlenost bila je u općinama: Mostar, Trebinje, Široki Brijeg, Konjic, Livno, Ljubuški, Čitluk, Gacko, Čapljina i Tomislavgrad, a najmanja u općinama: Posušje, Grude, Bileća, Nevesinje, Jablanica, Prozor, Neum, Stolac, Ljubinje, Ravno i Berkovići.

Kada je u pitanju nezaposlenost, ona prema autoru Beniću podrazumijeva postojanje određenog broja radnika koji žele raditi uz uobičajenu plaću za svoje kvalifikacije, ali ne mogu naći posao. To je zbog ekonomskog i socijalnog djelovanja najveći problem većine suvremenih gospodarstava (Benić, 2004).

Kako naglašava ovaj autor, ekonomska pozadina nezaposlenosti označava da iza svake nezaposlenosti stoji gubitak, što znači da gospodarstvo tada proizvodi manje od mogućeg. Što se nezaposlenost povećava, to je stvarni proizvod sve udaljeniji od potencijalnog. Zapravo, društvo ima ekonomski trošak nezaposlenosti, i to u iznosu razlike između potencijalnog proizvoda pune zaposlenosti i stvarnog proizvoda. Drugim riječima, raspon nacionalnog proizvoda mjeri trošak nezaposlenosti, a on je jednak novčanoj vrijednosti gotovih dobara i usluga koje se ne proizvode zbog nezaposlenosti (Benić, 2004).

Razlozi nezaposlenosti u tržišnom gospodarstvu jedna su od najpolemičnijih tema u ekonomskoj literaturi. Postavlja se pitanje koji su razlozi drukčijem ponašanju na tržištu rada od ostalih konkurentnih tržišta gdje se cijene određuju ravnotežno, padajući ili rastući ovisno o kretanju ponude i potražnje? Kako bi se ta problematika detaljnije sagledala, potreban je mikroekonomski pristup. Brojne raščlambe nisu dale zajedničko objašnjenje nezaposlenosti. Međutim, u svima njima središnje mjesto pripada neelastičnosti plaća. Upravo polazeći od neelastičnosti plaća može se dati objašnjenje nedobrovoljne nezaposlenosti, problema s kojim se susreće svako suvremeno tržišno gospodarstvo (Benić, 2004).

U slijedećoj tablici predstavljeni su rezultati broja nezaposlenih stanovnika u hercegovačkim općinama.

Tab. 6. Broj nezaposlenih u hercegovačkim općinama 2005., 2006., 2007., 2008., 2009. godine

Općina	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Berkovići	370	410	448	477	476
Bileća	1.446	1.682	1.573	1.579	1.644
Čapljina	2.294	2.482	2.906	2.985	2.764
Čitluk	1.198	1.443	2.034	2.072	2.036
Gacko	872	894	894	898	898
Grude	1.773	1.879	1.750	1.390	1.475
Jablanica	1.542	1.616	1.721	1.772	1.882
Konjic	3.329	3.783	3.926	3.530	3.671
Livno	3.372	3.374	3.983	3.676	3.543
Ljubinje	511	571	533	520	509
Ljubuški	1.446	1.664	2.161	2.080	2.263
Mostar	14.585	15.209	15.574	14.688	14.775
Neum	313	334	327	308	332
Nevesinje	2.373	2.734	2.688	2.543	2.420
Posušje	1.286	1.480	1.765	1.723	1.884
Prozor	1.589	1.609	1.843	1.811	1.873
Ravno	20	22	28	31	31
Stolac	1.924	2.134	2.479	2.206	2.232
Široki Brijeg	3.494	3.634	4.062	3.509	3.524
Tomislavgrad	2.514	2.586	3.049	2.666	2.651
Trebinje	2.906	2.848	3.090	2.933	3.006
Ukupno	49.157	52.388	56.834	53.397	53.889

Izvor: Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Kada se analiziraju predstavljeni podatci (Tab. 6.), vidljivo je da je u hercegovačkim općinama prosječno 2005. godine bilo nezaposlenih 2.341 stanovnika, 2006. - 2.495 stanovnika, 2007. - 2.706 stanovnika, 2008. - 2.543 stanovnika, a 2009. - 2.566 stanovnika. U promatranom razdoblju, najveća prosječna nezaposlenost bila je u općinama: Mostar, Konjic, Široki Brijeg, Livno, Trebinje, Čapljina, Tomislavgrad, Nevesinje i Stolac, a najmanja u općinama: Ljubuški, Čitluk, Jablanica, Prozor, Bileća, Posušje, Grude, Gacko, Ljubinje, Neum, Ravno i Berkovići. Udio nezaposlenih stanovnika 2010. predstavljen je na slijedećem grafičkom prikazu.



Sl. 6. Udio nezaposlenih stanovnika u hercegovačkim općinama 2010. godine

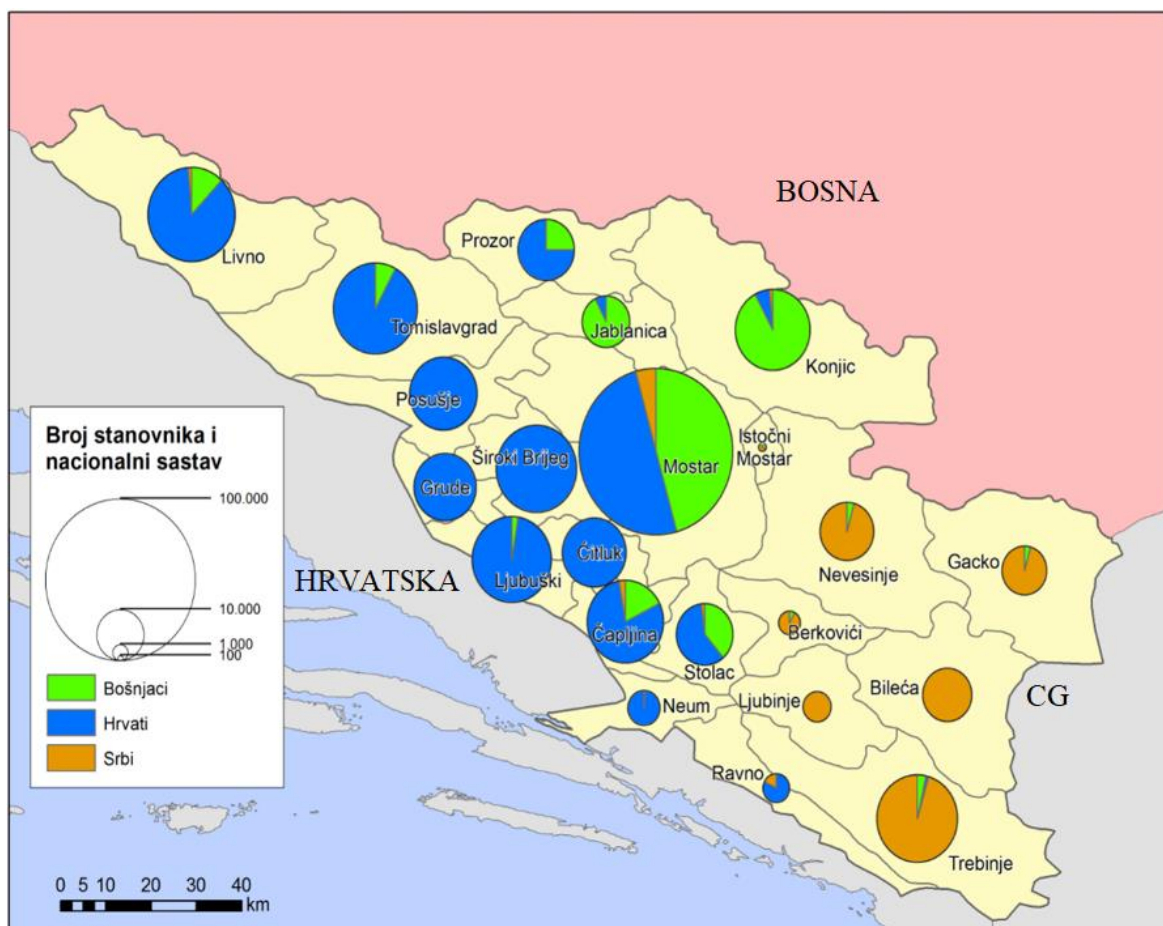
Izvor: Izrada autorice prema; Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

7.3. Ostale socijalne strukture stanovništva

Među ostale socijalne strukture spada stanovništvo prema nacionalnom sastavu, te prema pismenosti i školskoj spremi. Istraživanje sastava i promjena u etničkoj strukturi stanovništva s demografskog aspekta ima također veliki socio-geografski značaj. Naime, ispitivanje demografskih karakteristika, osobito u područjima s višenacionalnim sastavom stanovništva, predstavlja poseban interes, jer omogućava sagledavanje razlika u demografskim strukturama i kretanjima faktora koji su na njih utjecali i tendencija daljeg postojanja ili ublažavanja rasta razlika u pogledu demografskih karakteristika između pojedinih nacionalnosti (Markotić, 1983). Nadalje, važnu su i istraživanja obrazovne strukture stanovništva. Obrazovanje je sastavni dio odgoja i pedagoškoga djelovanja koje se izravno povezuje s intelektualnim odgojem.

7.3.1. Stanovništvo prema nacionalnom sastavu

Hercegovina je, zahvaljujući složenim povijesno-geografskim i drugim uvjetima, nacionalno heterogeno područje. Na slijedećem grafičkom prikazu predstavljen je prikaz stanovništva hercegovačkih općina prema nacionalnom sastavu 2013. godine.



Sl. 7. Stanovništvo hercegovačkih općina prema nacionalnom sastavu 2013. godine

Izvor: Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Po popisu stanovništva BiH iz 1991. najmanje prostorne jedinice posredovanjem kojih se moglo utvrditi prevladavajući etnicitet pojedinoga kraja nisu bile općine nego bosansko-hercegovačka naselja, tj. sela i gradovi. Praktično svako od 5.825 bosansko-hercegovačkih naselja imalo je relativnu ili apsolutnu većinu kojega od triju naroda BiH. U skladu s podacima koje je u vezi etničkoga sastava tih naselja pružao spomenuti popis, etničke bi prostore svakoga od triju naroda činio zbroj prostornosti (četvorni kilometri) naselja u kojima su ti narodi imali relativnu ili apsolutnu većinu te tim naseljima gravitirajućih nenaseljenih krajeva (Mrduljaš, 2008). Prema podacima, (Sl. 7.) vidljivo je da su Hrvati

najmnogobrojnija nacionalna grupa u hercegovačkim općinama (čine ukupno 60 %), zatim slijede Bošnjaci (22 %), a najmanje su zastupljeni Srbi (16 %) i ostali (2 %). Iz podataka je vidljivo da Bošnjaci čine većinu stanovništva (preko 50 %) u dvije općine: Jablanica (89 %) i Konjic (89 %), dok u najvećem hercegovačkom gradu, Mostaru, zauzimaju drugo mjesto po brojnosti, nakon Hrvata (44 %). Hrvati su najmnogobrojni narod u većini hercegovačkih općina. Oni čine većinu u slijedećim općinama: Posušje (100 %), Široki Brijeg (100 %), Grude (99 %), Čitluk (99 %), Neum (98 %), Ljubuški (97 %), Tomislavgrad (92 %), Livno (86 %), Ravno (82 %), Čapljina (79 %), Prozor (75 %), Stolac (59 %) i Mostar (48 %). Srbi čine većinu u općinama: Ljubinje (99 %), Bileća (99 %), Nevesinje (95 %), Gacko (95 %), Trebinje (93 %), Berkovići (92 %) i Istočni Mostar (65 %). Ostali ne čine većinu ni u jednoj hercegovačkoj općini.

7.3.2. Stanovništvo prema pismenosti i školskoj spremi

Obrazovanje u užem smislu odnosi se na stjecanje znanja i razvijanje sposobnosti; iz toga proizlaze i materijalni/kognitivni zadatci obrazovanja (znanje) i funkcionalni, formalni, formativni, psihomotorički ili operativni (sposobnosti) zadatci. Ono se temelji na učenju te se zbog toga ne odnosi samo na stjecanje znanja već i na svladavanje učenja, tj. „učenje učenja“. Mnoge znanstvene discipline sudjeluju u ostvarenju obrazovanja, a psihologija omogućuje primjerenu organizaciju obrazovnog procesa. Obrazovanje ima velik motivacijski utjecaj na ljudsko ponašanje i djelovanje, što se odražava i na profesionalnom planu. Na nižim stupnjevima obrazovanja prevladava opće obrazovanje, a na višima usmjereni stupnjevi obrazovanja, tj. profesionalna obrazovanja, uz naglašenu stručnu osposobljenost. Obrazovanje je snažan društveni čimbenik i pokretač razvoja, zbog čega mu se u svijetu i u nas pridaje sve veće značenje (URL 2).

Jedna od zakonitosti društvenog razvoja je povećanje obrazovne razine njezinih stanovnika. Obrazovanje je pogon za društvene, gospodarske i druge promjene te napredak zemlje. U kontekstu ove zakonitosti, a povezano s obrazovanjem odraslih i cjeloživotnim obrazovanjem, leži i druga zakonitost: što se društvo brže razvija i što je razvijenije gospodarstvo, to je razvijenije cjeloživotno obrazovanje (Vican, 2013). Intelektualna struktura stanovništva je relativno slabo proučavano područje u demografiji. Od struktura analiziranih na nivou stanovništva treba spomenuti, prije svega, pismenost i školsku spremu ukupnog stanovništva, kvalifikacionu strukturu radne snage, dok su ostale strukture ispitivane uglavnom samo parcijalno (npr. kvocijent inteligencije stanovništva i njegovih

dijelova) u drugim znanostima, što je najčešće nedovoljno za demografiju. U literaturi se zastupa mišljenje o postojanju teorijske kompleksne strukture stanovništva. Metodološki instrumentarij ne omogućuje ispitivanje kompleksne strukture. Zbog toga se u praksi pristupa proučavanju parcijalnih struktura. Pri tome istraživači nastoje da u jednom pregledu obuhvate više različitih karakteristika (obilježja) stanovništva (aktivno stanovništvo prema zanimanju, polu, starosti itd.). U analizi faktora koji na njih utječu, njihove uzajamne povezanosti i međuzavisnosti sa kretanjem stanovništva itd., demografija se koristi i saznanjima iz drugih znanosti, a ona drugim znanostima pruža svoj doprinos s obzirom na specifične metode koje upotrebljava pri istraživanju, kao i s obzirom na svoja vlastita saznanja o promjenama u ukupnom stanovništvu. Fragmentiranost obrazovnog sustava u Bosni i Hercegovini dovela je do toga da je u opticaju 14 obrazovnih politika koje po raznim osnovama nisu komplementarne, a u nekim slučajevima su i suprotstavljene. Navedeno stanje rezultiralo je nepostojanjem dovoljne i adekvatne vertikalne i horizontalne koordinacije obrazovnog sustava (Federalno Ministarstvo obrazovanja i znanosti, 2013).

Usporedno s promjenama koje nastaju u strukturi stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti, djelatnosti i zanimanju, nastaju i promjene u strukturi stanovništva prema obrazovnim karakteristikama. Također s razvojem društvene i tehničke podjele rada, s transformacijom agrarnog u industrijsko društvo, radikalno se mijenjaju uvjeti života i povećavaju zahtjevi u pogledu razine obrazovanja ukupnog i aktivnog stanovništva. Budući da je obrazovanje bitan način specijalizacije za obavljanje kompliciranog rada, ono je ujedno i pretpostavka i posljedica promjena u strukturi stanovništva prema aktivnosti, djelatnosti i zanimanju koje nastaju usporedno s gospodarskim razvojem (Wertheimer-Baletić, 1999).

Prema podacima popisa stanovništva, od ukupnog broja osoba starijih od deset godina, nepismenih je bilo 89.794 ili 2,82 % (u Republici Srpskoj 3,17 %, u Brčko distriktu 2,83 %, a u Federaciji BiH 2,63 %). Od ukupnog broja nepismenih 0,8 % su muškarci i 4,8 % žene. Po definiciji pismenosti koja je korištena u popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH 2013. godine, pismena osoba je ona koja može s razumijevanjem pročitati i napisati kratku, jednostavnu izjavu o svom svakodnevnom životu, u suprotnom, osoba je nepismena. Prema posljednjim popisima, u Srbiji je nepismenih 1,96 %, u Hrvatskoj 0,8 %, a u Crnoj Gori je 1,5 %. Prvi put u BiH prikupljeni su, tijekom popisa stanovništva, i podaci o informatičkoj pismenosti stanovništva. Od ukupno 3.180.115 osoba starijih od deset godina informatički nepismenih bilo je 1.229.972 ili 38,7 %. Informatička pismenost definira se kao sposobnost osobe da obradi tekst, izradi tablice, koristi e-mail i internet, dok se osoba koja

ne zna obavljati nijednu od navedenih aktivnosti smatra kompjuterski nepismenom (URL 3). Podaci o broju nepismenih osoba u hercegovačkim općinama prikazani su u slijedećoj tablici.

Tab. 7. Broj nepismenih osoba u hercegovačkim općinama 2013.

Općina	Muškarci	Žene	% nepismenih u populaciji općine
Berkovići	1	46	2,49
Bileća	31	113	1,46
Čapljina	46	294	1,44
Čitluk	22	164	1,16
Gacko	11	102	1,39
Grude	42	219	1,68
Istočni Mostar	1	18	8,12
Jablanica	37	282	3,45
Konjic	86	765	3,72
Livno	77	554	2,01
Ljubinje	5	45	1,55
Ljubuški	49	312	1,43
Mostar	137	1.006	1,20
Neum	11	105	2,76
Nevesinje	32	275	2,62
Posušje	52	314	2,04
Prozor	55	357	3,23
Ravno	5	33	1,28
Stolac	67	232	2,27
Široki Brijeg	53	385	1,71
Tomislavgrad	104	579	2,41
Trebinje	31	208	0,91

Izvor: Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Kada se analiziraju predstavljeni podatci (Tab. 7.), vidljivo je da je najveći postotak nepismenih u populaciji u slijedećim općinama: Istočni Mostar, Konjic, Jablanica, Prozor, Neum, Nevesinje, Berkovići, Tomislavgrad, Stolac, Posušje i Livno, a najmanji u općinama: Široki Brijeg, Grude, Ljubinje, Bileća, Čapljina, Ljubuški, Gacko, Ravno, Mostar, Čitluk i Trebinje. Postotak nepismenih u općoj populaciji na nivou države BiH iznosi 3,48 %, dok je

hercegovački prosjek 2,29 %. Obilježje „školska sprema" i promjene koje nastaju u strukturi stanovništva starog 10 i više godina prema tom obilježju, važne su za utvrđivanje tzv. kontingenta školovanog stanovništva u jednoj zemlji ili užem području. Taj kontingent u našoj popisnoj statistici obuhvaća sve stanovnike koji su završili neku školu po rangi višu od osnovne (osmogodišnje) škole (Wertheimer-Baletić, 1999). Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj školskoj spremi u hercegovačkim općinama prikazan je u sljedećoj tablici.

Tab. 8. Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj školskoj spremi u hercegovačkim općinama

Općina	Osnovnoškolsko obrazovanje ili manje	Srednjoškolsko obrazovanje	Visokoškolsko obrazovanje
Berkovići	778	819	147
Bileća	2.965	4.989	1.261
Čapljina	6.244	12.605	3.089
Čitluk	3.910	8.537	2.311
Gacko	2.150	4.223	1.203
Grude	4.071	7.905	2.479
Istočni Mostar	99	104	17
Jablanica	3.176	4.698	905
Konjic	9.191	9.911	2.373
Livno	9.950	14.677	4.917
Ljubinje	1.030	1.591	416
Ljubuški	6.747	12.823	3.839
Mostar	20.577	50.894	18.621
Neum	1.094	2.145	689
Nevesinje	3.830	5.855	1.305
Posušje	4.792	9.123	2.546
Prozor	4.921	5.665	1.212
Ravno	731	1.954	485
Stolac	3.889	6.650	1.731
Široki Brijeg	6.192	13.522	4.007
Tomislavgrad	9.120	13.453	3.842
Trebinje	5.373	14.520	4.917

Izvor: Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Kada se analiziraju predstavljeni podatci (Tab. 8.), vidljivo je da je najviše zastupljeno stanovnika sa srednjoškolskim obrazovanjem (54 %), zatim slijede stanovnici sa osnovnim obrazovanjem (29 %), a najmanje je viskoobrazovanih (16 %). Područja s najvećim udjelom stanovništva, samo sa osnovnoškolskim obrazovanjem je u općinama: Istočni Mostar, Berkovići, Konjic, Prozor, Jablanica, Nevesinje, Tomislavgrad, Ljubinje, Livno, Bileća, Stolac, a najmanje u općinama: Široki Brijeg, Ravno, Mostar i Trebinje. Područja s najvećim udjelom stanovništva sa srednjoškolskim obrazovanjem je u općinama: Ravno, Trebinje, Čitluk, Čapljina, Široki Brijeg, Mostar i Gacko, a najmanje u općinama: Istočni Mostar, Konjic i Berkovići. Nadalje. Kada se analizira udio visokoobrazovanog stanovništva, vidljivo je da je najveći udio u općinama: Mostar, Trebinje, Neum, Grude, Široki Brijeg, Livno i Ljubuški, a najmanji udio visokoobrazovanog stanovništva u općinama: Nevesinje, Konjic, Jablanica, Prozor, Berkovići i Istočni Mostar.

8. MIGRACIJE STANOVNIŠTVA

Migracija ili mehaničko kretanje stanovništva tradicionalno je područje demografskih istraživanja. Ona čini sadržajno i metodološki najkompleksniju komponentu kretanja stanovništva. Mehaničko kretanje stanovništva, zajedno s prirodnim kretanjem, sastavni je dio ukupnog kretanja stanovništva. Njihovo djelovanje na ukupno kretanje stanovništva međusobno je povezano i često u uzročno-posljedičnom odnosu, premda u osnovi jednog i drugog kretanja ne leže istovjetni čimbenici. Jer dok je prirodno kretanje izvorno biološki fenomen koji modificiraju, u određenom području i razdoblju, brojni društveni čimbenici, migracija je uglavnom (u mirnodopskim prilikama) racionalan odgovor na međuregionalne razlike u razini privrednog razvoja koje znači i razlike u mogućnosti zaposlenja, stjecanja većih zarada, boljih uvjeta života i rada. Promjene u ukupnom broju stanovnika i u stopi ukupnog porasta, odnosno kretanja stanovništva mogu uslijediti pod pretežnim utjecajem bilo prirodnog kretanja bilo migracije. U demografskoj literaturi stoga je uobičajeno raščlaniti ukupan porast stanovništva, na prirodni prirast i migracijski saldo i utvrditi ponder koji ima svaki od njih u promjenama obilježja naseljenosti pojedinih područja (Wertheimer-Baletić, 1999).

Danas je u svijetu demografska situacija takva da je porast stanovništva u velikom broju zemalja pretežno odraz visokih stopa prirodnog prirasta. Stoga je pomicanje bilance svjetskog stanovništva u korist zemalja u razvoju, dominantno uvjetovano visokim stopama prirodnog prirasta stanovništva. Migracijska sastavnica ima dakle, na stopu porasta stanovništva znatnog broja zemalja skromno djelovanje. Tako dugo dok u svijetu postoje sadašnje političke strukture sa svojim restriktivnim mjerama za svjetska migracijska kretanja, migracijski faktor neće bitno mijenjati karakteristike glavnih koncentracija stanovništva. Istodobno stopa porasta stanovništva u pojedinim manjim područjima (općinama, gradovima) u znatnoj je mjeri, a često i pretežno, određena migracijskom komponentom. Ali tu su u pitanju prvenstveno unutarnje migracije, premda ima i pojedinih zemalja koje gotovo tradicionalno „izvoze” radnu snagu (primjerice mediteranske zemlje), ili je uvoze (SAD, Australija, Kanada, Novi Zeland), što značajno djeluje na veličinu stope porasta njihova stanovništva. Suvremena je migracija sve više prepoznatljiva kao logična strategija osoba, migranata, koji općenito teže poboljšanju svojih životnih prilika i uvjeta (Wertheimer-Baletić, 1999).

8.1. Neke karakteristike unutrašnje migracije

Pod unutarnjom migracijom podrazumijevamo migracije čije se polazište i odredište nalazi unutar granica jedne države. Pri tome ćemo se zadržati na užem značenju pojma, tj. na definitivnim unutarnjim migracijama. (Pojam unutarnje migracije ima i svoje šire značenje, prema kojemu unutarnje migracije obuhvaćaju pored definitivnog preseljenja također dnevne, tjedne i sezonske migracije unutar teritorija jedne države). Kod unutarnjih migracija, isto kao i kod migracija općenito, razlikujemo različite tipove ovisno o kriteriju koji primjenjujemo za klasifikaciju migracija (kriterij teritorijalnog dometa migracije, kriterij obilježja naselja, trajanja migracije itd.). Osnovna je značajka unutarnjih migracija radne snage i stanovništva, za razliku od vanjskih, slobodno kretanje radne snage unutar nacionalnog teritorija jedne zemlje. (Takvo kretanje imamo npr. među zemljama EEZ, premda se ono-ako je praćeno promjenom mjesta prebivališta radne snage, formalno smatra vanjskom migracijom). Ta sloboda, bolje rečeno dobrovoljnost kretanja u unutarnjim migracijama prisutna je i u slučajevima organiziranog preseljenja stanovništva najčešće iz siromašnih u bogatija područja (Wertheimer-Baletić, 1999).

Unutarnje migracije mogu biti (Wertheimer-Baletić, 1999):

- a) migracije na kraće distance, tzv. lokalne migracije, i
- b) migracije na veće distance.

Migracije na kraće distance najčešće su migracije unutar općine (to su prema našoj popisanoj terminologiji migracije "iz drugog mjesta iste općine"). Migracije na veće distance (interregionalne) su nakon II. svjetskog rata u bivšoj državi često bile "međurepubličke migracije". Unutarnje migracije, bilo na kraće ili dulje distance, mogu biti: migracije selograd, grad-selo, selo-selo i grad-grad. Među migracijama na kraće distance česte su migracije između susjednih naselja (osobito selo-selo) u kojima više sudjeluje žensko stanovništvo s obzirom na činjenicu da su to tzv. ženidbene migracije. Međutim, dominantna struja ukupnih unutarnjih migracija su u nas još uvijek migracije selo-grad. Ali, premda se najčešće govori o migraciji selo-grad kao dominantnoj struji unutarnjih migracija, tijekom 1980-ih i 1990-ih godina u zemljama u razvoju sve veće značenje ima migracija na relaciji selo-selo. To se odnosi osobito na zemlje s dominantnim udjelom seoskog stanovništva (Indija, Tajland, glavnina Afrike). Migracijska struja grad-grad dominantna je u visokourbaniziranim zemljama Sjeverne Amerike i Europe. Unutarnje migracije i njihovi demografski i ostali učinici usko su vezani uz proces društveno-gospodarskog razvoja,

posebno uz procese industrijalizacije i urbanizacije te s tim u vezi uz promjene u ekonomskoj strukturi radne snage, pa ih u tom analitičkom okviru treba istraživati. Proces unutarnjih migracija, posebno migracijska struja selo-grad, počeo je intenzivnije u 19. stoljeću usporedno s razvojem kapitalizma (Engleska, Francuska, Njemačka i druge zemlje klasičnog kapitalizma). Poboljšanja u načinu obrade zemlje, napredak proizvodne tehnike u poljoprivredi još su tijekom 18. stoljeća djelovali na povećanje obujma poljoprivredne proizvodnje, te osobito na sniženje mortaliteta uz istodobno zadržavanje visokog fertiliteta. Time se povećavao pritisak poljoprivrednog stanovništva na selu i u poljoprivredi, pa je već u drugoj polovici 19. i prvih desetljeća 20. stoljeća dio tog stanovništva emigrirao u prekomorske zemlje, a dio preseljavao u gradska naselja, odnosno u industrijske centre unutar granica države. Stoga je razumljivo da su migracije selo-grad odigrale važnu ulogu u porastu gradova današnjih razvijenih zemalja. Iako su migracije selo-grad danas dominantna migracijska struja u zemljama u razvoju i srednje razvijenim zemljama, one nisu izgubile na svom značenju niti u razvijenim zemljama. Međutim, u njima se javljaju sve češće i drugi oblici migracija kao što su npr. migracije stanovništva iz gradskih središta u okolicu grada zbog ekoloških razloga, boljih uvjeta stanovanja i slično, zatim migracije na relaciji grad-grad, koje su osobito značajne u SAD, te u mnogim zapadnoeuropskim zemljama (Wertheimer-Baletić, 1999).

8.2. Demografsko – ekonomske implikacije zapošljavanja u inozemstvu

Demografske posljedice vanjskih migracija očituju se istodobno u zemlji emigracije i zemlji imigracije. Vanjske migracije djeluju na ukupan broj stanovnika jedne zemlje, bilo da ga povećavaju ili smanjuju. Osim ovog izravnog djelovanja na brojnost stanovništva, vanjske migracije djeluju također na komponente prirodnog kretanja, natalitet i mortalitet, a preko toga opet na stopu promjene stanovništva, odnosno na promjenu broja stanovnika. Nadalje, preko selektivnih obilježja migrantskog stanovništva vanjske migracije djeluju na promjene mnogih demografskih i društveno-gospodarskih struktura stanovništva kako u zemlji emigracije tako i imigracije (Wertheimer-Baletić, 1999).

U BiH je sve popularniji trend zapošljavanja u inozemstvu. Trenutno su na snazi dva ugovora o zapošljavanju koje Bosna i Hercegovina ima zaključene sa Slovenijom i Njemačkom. U Sloveniji se najviše traže vozači, varioci, bravari, kuhari, ali i ostali radnici sa srednjom stručnom spremom. Prema podacima kojima raspolaže Agencije za rad i zapošljavanje BiH o zaposlenim državljanima BiH u zemljama s kojima BiH ima potpisan sporazum o

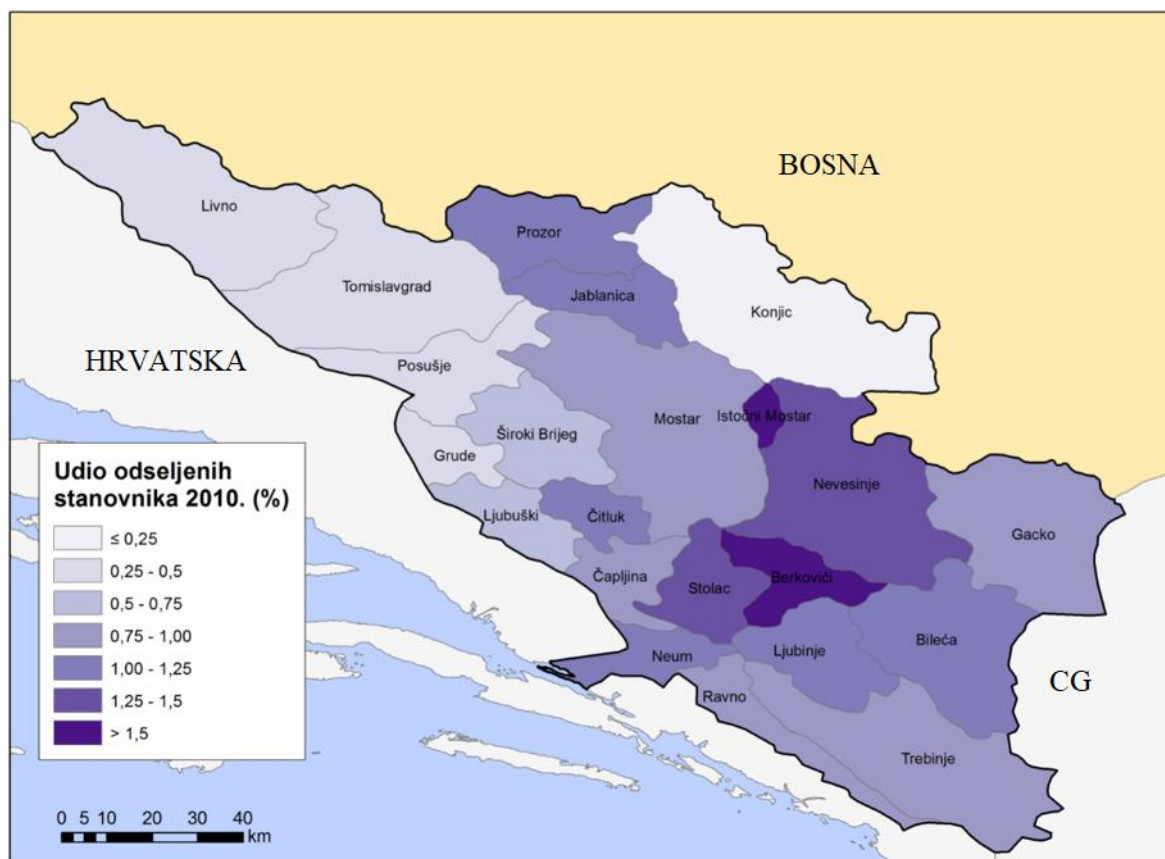
zapošljavanju, tijekom 2016. godine u Republici Sloveniji se zaposlilo 4.778 državljana BiH, a u Saveznoj Republici Njemačkoj 1.079 državljana BiH, što je ukupno 5.857 osoba. U odnosu na prethodnu godinu (3.301), ovaj broj je u porastu za 77 %. Stvarni broj zaposlenih državljana BiH u inozemstvu je puno veći s obzirom da ne raspolažemo podacima za sve druge osobe koje su na neki drugi način pronašle zaposlenje u inozemstvu, kroz izravni kontakt s poslodavcima u inozemstvu, putem agencija za regrutiranje i na druge načine.

Također, u dosta slučajeva s državljanima BiH koji su dobili zaposlenje u inozemstvu iseljavaju i članovi uže obitelji, o čemu nema dostupnih podataka. Radne migracije su posljedica visoke stope nezaposlenosti u BiH i nemogućnosti da se pronađe stalno zaposlenje i često su privremenog karaktera. Međutim, ukoliko u skorije vrijeme ne bude nekih promjena u bosanskohercegovačkom društvu, postoji opravdana bojazan da bi privremeni karakter ovih migracija mogao prerasti u trajni. Prema podacima UNESCO-a ukupan broj međunarodnih studenata iz Bosne i Hercegovine u svijetu u 2015. godini iznosi 10.992.¹ Bosanskohercegovački državljani studiraju u 37 zemalja svijeta, a najveći broj je upisalo studij u Srbiji - 5.704, Austriji - 2.355 i Njemačkoj - 624. Pored ovih država, značajan broj studenata se odlučuje upisati studij i u Italiji, SAD-u, Turskoj i Sloveniji (Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine, 2017).

8.2.1. Obujam privremene emigracije

Sektor za iseljništvo Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice kontinuirano radi na prikupljanju podataka o emigraciji iz Bosne i Hercegovine. Ova vrsta podataka se, uglavnom, prikuplja na temelju podataka koje vode zemlje prijama o imigrantima i njihovim potomcima. Podaci o emigrantima koji iseljavaju iz Bosne i Hercegovine, prema evidenciji i popisima stanovništva zemalja prijama, mogu se razvrstati u tri osnovne skupine: državljani BiH, osobe rođene u BiH i osobe bosanskohercegovačkog podrijetla (što uključuje i potomke). Udio odseljenih stanovnika hercegovačkih općina 2010. godine (%) predstavljen je na slijedećem grafičkom prikazu

¹U obrazloženju podataka o podrijetlu studenata navedeno je da su u pitanju podatci o osobama iz BiH koje s u prešle međunarodnu granicu u svrhu studiranja i upisane su na studij u navedenoj državi prijama



Sl. 8. Udio odseljenih stanovnika hercegovačkih općina 2010. godine (%)

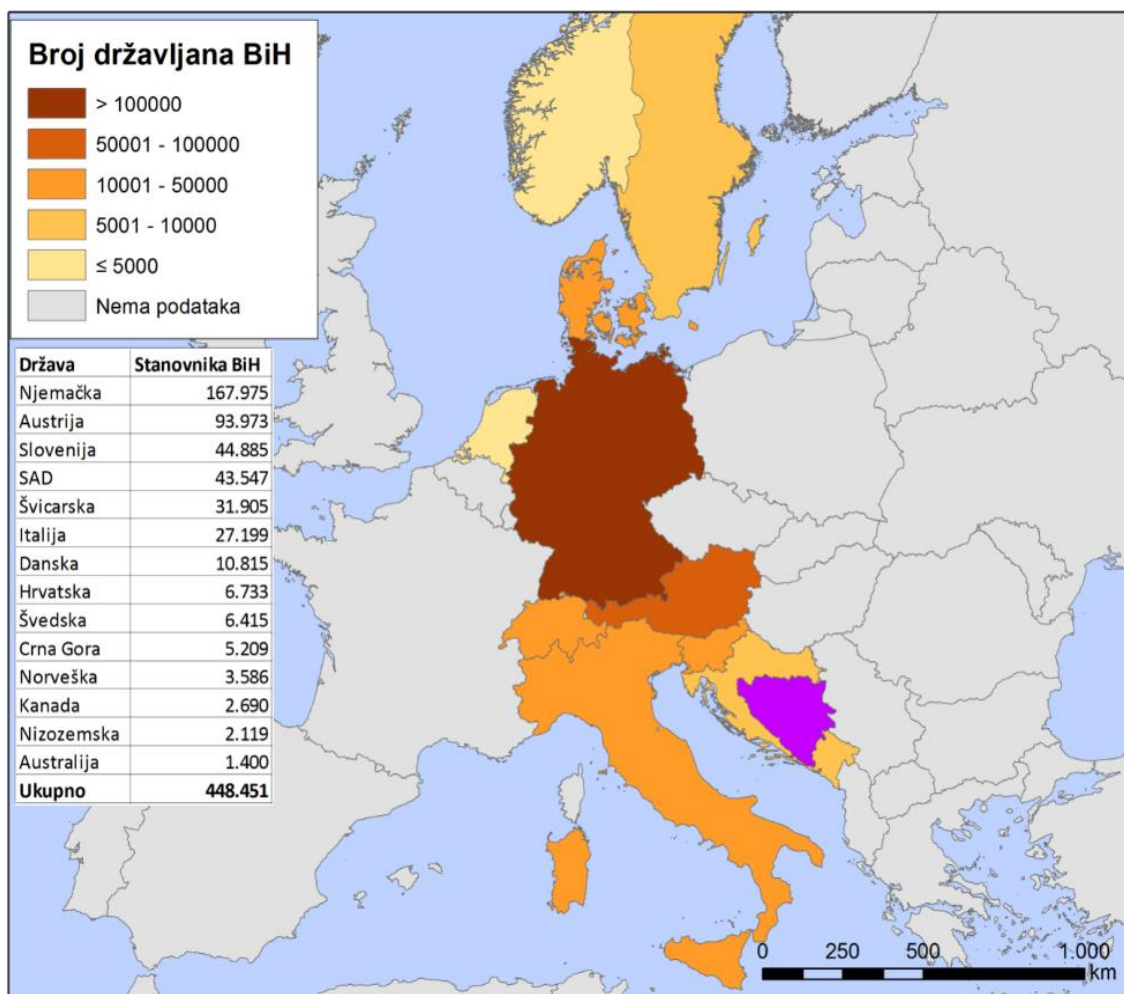
Izvor: Izrada autorice prema; Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine, 2017: Migracijski profil Bosne i Hercegovine za 2016. godinu

Kada se promatraju podaci iz Sl. 6. i analiziraju podatci Ministarstva sigurnosti Bosne i Hercegovine, vidljivo je da je u periodu 2009.-2010. najviše stanovnika odselilo iz općine Mostar (25 % svih odseljenih iz ukupnog broja općina). Zatim slijede općine: Čitluk (7 %), Ljubuški (7 %), Trebinje (6 %), Čapljina (6 %), Široki Brijeg (6 %), Stolac (6 %), Prozor (5 %), Nevesinje (5 %), Livno (4 %), Jablanica (3 %), Bileća (3 %), Gacko (3 %), Tomislavgrad (3 %), Grude (2 %), Posušje (2 %), Berkovići (2 %), Neum (1 %), Ljubinje (1 %), Konjic (1 %) i Ravno (1 %).

8.2.2. Zemlja rada

Većina državljana Bosne i Hercegovine koji su emigrirali, odlučili su se za život u nekoj od zapadno europskih zemalja. Budući da trenutno nije dostupna statistika o strukturi stanovništva hercegovačkih općina kada je u pitanju prijem u određenu zemlju u koju stanovnik emigrira, u ovom podpoglavlju poslužit ćemo se podacima Ministarstva sigurnosti

Bosne i Hercegovine kada su u pitanju zemlje prijema bosanskohercegovačkih državljana. Na slijedećem grafičkom prikazu predstavljen je broj državljana BiH u 14 zemalja prijema.



Sl. 9. Broj državljana BiH u 14 zemalja prijema

Izvor: Izrada autorice prema; Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine, 2017: Migracijski profil Bosne i Hercegovine za 2016. godinu

Kada se promatraju podaci iz Sl. 7. i analiziraju podatci Ministarstva sigurnosti Bosne i Hercegovine vidljivo je da najveći broj emigranata kao zemlju odrednicu bira Njemačku (37 %). Zatim slijede: Austrija (21 %), Slovenija (10 %), SAD (10 %), Švicarska (7 %), Italija (6 %), Danska (2 %), Hrvatska (2 %), Švedska (1 %), Crna Gora (1 %), Norveška (1 %), Kanada (1 %). Zanimljivo je da statistika ne uključuje osobe koje pored državljanstva BiH imaju i neko drugo državljanstvo. Stoga su realni podaci dosta drugačiji uzme li se u obzir činjenica da većina hercegovačkih Hrvata pored BiH državljanstva posjeduje i državljanstvo Republike Hrvatske.

8.2.3. Spolni i dobni sastav privremenih emigranata

Među migrantima redovito preteže mlado stanovništvo i to u dobi od 20 do 40 godina. To je jedna od najčvršćih generalizacija u pogledu selektivnosti migracije. Povećana sklonost k migriranju u određenom stadiju života čovjeka i to u mlađem dijelu ekonomski aktivne dobi vezana je, s jedne strane, uza stvarne mogućnosti koje za migrante proizlaze upravo iz te životne dobi (fizička kondicija i dobro zdravstveno stanje, poduzetnost, inicijativnost, kreativnost, veća adaptabilnost, radne perspektive i perspektive u pogledu poboljšanja kvalitete života). S druge strane, ta je dob uvjetovana i zahtjevima potražnje za radnom snagom (traže se mladi ljudi, određene zdravstvene kondicije i moralnih karakteristika, određenog zanimanja itd). Prema tome, činjenica da u migracijama prevladava mlado stanovništvo odraz je ekonomske racionalnosti kako sa stajališta racionalnosti samih migranata tako i sa stanovišta strukture potražnje za radom (Wertheimer-Baletić, 1999).

Iako je poznato da u migracijama muško i žensko stanovništvo ne sudjeluje podjednako, teško je dati neku općevaljanu generalizaciju selektivnosti migracije prema spolu. Veći udio žena ili muškaraca u migraciji stanovništva određen je konkretnim uvjetima koje postavlja struktura potražnje za radnom snagom, tj. konkretnim uvjetima zapošljavanja u području imigracije. Tu također djeluju postojeće društvene norme koje mogu više ili manje ograničavati zapošljavanje žena, kao i specifičan tip migracije. Empirijska istraživanja pokazuju da u migracijama na kraće distance (tzv. lokalnim migracijama) prevladavaju žene, budući da se radi uglavnom o ženidbenim migracijama. Međutim, u migracijama na dulje distance, uglavnom preteže muško stanovništvo. No, uza sve to statistički podaci pokazuju brojne varijacije u pogledu udjela žena i muškaraca u migracijama, kako prostorno tako i vremenski (Wertheimer-Baletić, 1999).

8.2.4. Školska sprema privremenih emigranata

Broj srednjoškolskih odjela u školskoj 2018./2019. godini u BiH manji je za 119, a broj upisanih učenika za čak 6384 učenika ili 5,1 % u odnosu na školsku godinu ranije. U odnosu na 2014./2015. godinu, nestao je 531 srednjoškolski odjel, a srednjoškolaca je manje za čak 26.467. Sve je to pokazatelj tužnih prilika u BiH, od “bijele kuge” do iseljavanja cijelih obitelji (URL 4). Pored toga što odlaze iz države, mnogi građani se odriču bosanskohercegovačkog državljanstva. Prema službenoj evidenciji, od kraja rata to je napravilo blizu 85.000 ljudi. Istovremeno, nema državne strategije koja bi zadržali prije svega mlade da ostanu. Većina ljudi ne vidi da će u narednih nekoliko godina biti bolje u

BiH. Siti su, kažu, podjela, dnevno-političkih prepucavanja, prijetnji odcjepljenjem, raspadom države i svim onim što bh. političari koriste već dva desetljeća kako bi suvereno vladali. Iako se općenito smatra da veću sklonost migraciji pokazuje stanovništvo s višom razinom obrazovanja, to se ne može prihvatiti kao opće valjana generalizacija, zbog diferencijalnih zahtjeva potražnje za radnom snagom prema obrazovanju i zanimanju.

9. OČEKIVANI RAZVITAK STANOVNIŠTVA I NASELJENOSTI

Razvitak stanovništva je kompleksan proces koji se odvija pod odlučujućim utjecajem bioloških, socijalnih, ekonomskih, kulturnih, psiholoških i drugih činilaca. Mada su faktori demografskog razvitka brojni, a intenzitet i kombinacije njihovih utjecaja različiti i složeni, ipak se u prvi plan ističe primarna međuzavisnost demografskog i socijalno-ekonomskog razvitka. Naime, demografski razvitak značajna je determinanta dinamike ekonomskog razvoja (ne samo preko promjena koje nastaju u ukupnom broju stanovnika kao posljedica različitih varijacija stope kretanja rasta ili pada, već i preko promjena koje analogno obilježjima prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva i karakteristikama proizvodne strukture nastaju u pojedinim strukturama stanovništva), na jednoj, a sam demografski razvitak uvelike je uvjetovan društveno-ekonomskim razvitkom, na drugoj strani (Markotić, 1983).

Da bi se donekle dopunila predodžba o povezanosti razvitka stanovništva i privrede Hercegovine potrebno je ukazati i na utjecaj ekonomskog razvoja na karakteristike razvitka stanovništva. Međutim, treba reći da je vrlo teško izdvojiti i razgraničiti djelovanje ekonomskih determinanata razvitka stanovništva od utjecaja mnogih drugih čimbenika demografskog razvitka. Zato je u analizi i ocjeni socijalno-ekonomskih čimbenika demografskih promjena dovoljno uzeti osnovne pokazatelje date kroz dostignutu razinu nacionalnog dohotka „per capita“ i razinu dostignutog životnog standarda koji se ogleda u materijalnim, radnim i društvenim uvjetima života na jednom području. Izdvajanje ekonomskih čimbenika demografskog razvitka vrlo često u krajnjoj konsekvenci uvjetuje djelovanje drugih faktora ili, pak, sa svoje strane ovi čimbenici uvjetuju, usmjeravaju i oblikuju djelovanje mnogih drugih čimbenika (Markotić, 1983).

9.1. Osnovne karakteristike i pokazatelji društveno-ekonomskog razvitka

Za pravilno razmatranje i raščlambu gospodarskog rasta potrebno je razlikovati gospodarski rast i gospodarski razvoj. Gospodarski je razvoj dinamički proces koji predstavlja cilj i suštinu ukupnog funkcioniranja gospodarstva. Može se reći da gospodarski razvoj uglavnom podrazumijeva ekspanziju gospodarstva popraćenu strukturalnim promjenama u sustavu proizvodnje i promjenama u kvaliteti i sastavu finalnog proizvoda (Napoleoni, 1982).

Strukturne promjene u gospodarstvu najsnažnije dolaze do izražaja upravo u promjenama proizvodne strukture kroz podizanje stupnja razvoja podjele rada i širenje proizvodnje od

primarnih k sekundarnim i tercijarnim djelatnostima, uz povećanje broja zaposlenih. To znači i promjene u alokaciji činitelja proizvodnje po pojedinim djelatnostima, odnosno gospodarskim sektorima (što ima za posljedicu novi prostorni razmještaj proizvodnih snaga u zemlji), ali i povećanje i promjenu strukture razmjene s drugim zemljama. S druge strane, promjene u kvaliteti i sastavu finalnog proizvoda podrazumijevaju promjene u strukturi proizvoda koje dovode do promjena u stupnju zadovoljavanja materijalnih i nematerijalnih potreba, ali isto tako i promjene u stupnju ravnomjerna zadovoljavanja po treba, što ovisi o raspodjeli, a što sve skupa čini kvalitativnu stranu gospodarskog razvoja. Za razliku od toga, gospodarski rast predstavlja rast nacionalnog proizvoda i označava kvantitativnu stranu privrednog razvoja (Benić, 2004).

9.1.1. Stupanj društveno-ekonomske razvijenosti

Stupanj dostignute razine društveno-ekonomskog razvoja nekog područja održava se u postotnim udjelima aktivnog stanovništva triju sektora djelatnosti jer se smatra da su oni odraz stupnja do kojega je određena sredina došla u svojoj evoluciji od agrarnog ka tercijarnom društvu. Promjene u ekonomskoj strukturi stanovništva zapravo su samo jedan aspekt općeg procesa razvitka. Kroz promjene ekonomske i socijalne strukture stanovništva, dolaze do izražaja promjene u proizvodnoj strukturi, u podjeli rada, u proizvodnosti i tehničkom napretku, u razvitku društvenih službi, itd. Stoga se struktura stanovništva po ekonomskim obilježjima često uzima i kao pokazatelj ukupnog ekonomskog i društvenog razvitka područja.

9.1.2. Ekonomsko-socijalna struktura stanovništva

Prema autoru Beniću stanovništvo svojim brojem i rastom može predstavljati ograničenje gospodarskom rastu, i to u slučaju njegova prekomjerna rasta, ali i u slučaju oskudice. Tako visok prirodni priraštaj stanovništva u nerazvijenim zemljama predstavlja ograničenje gospodarskom rastu i društvenom razvoju, jer se stanovništvo ne može ekonomski aktivirati, odnosno limitirane su mogućnosti njegova zapošljavanja. Za razliku od toga, u razvijenim je zemljama stanovništvo važan izvor gospodarskoga rasta i razvoja (Benić, 2004).

U svakom trenutku, u svakoj zemlji, postoji optimalan broj stanovnika. To je onaj broj stanovnika koji bi maksimizirao output po stanovniku. Dok bi veći broj ljudi od tog optimuma manje proizvodio zbog opadajućih prinosa, manji bi broj također proizvodio

manji output po stanovniku zbog nižeg stupnja podjele rada i specijalizacije. Optimum stanovništva u jednoj zemlji ovisi o njezinim prirodnim izvorima, količini proizvodnih fondova i stupnju tehnološkog razvoja. Ako se mijenja količina kapitala i tehnološki razvoj, mijenja se i optimum stanovništva (Benić, 2004).

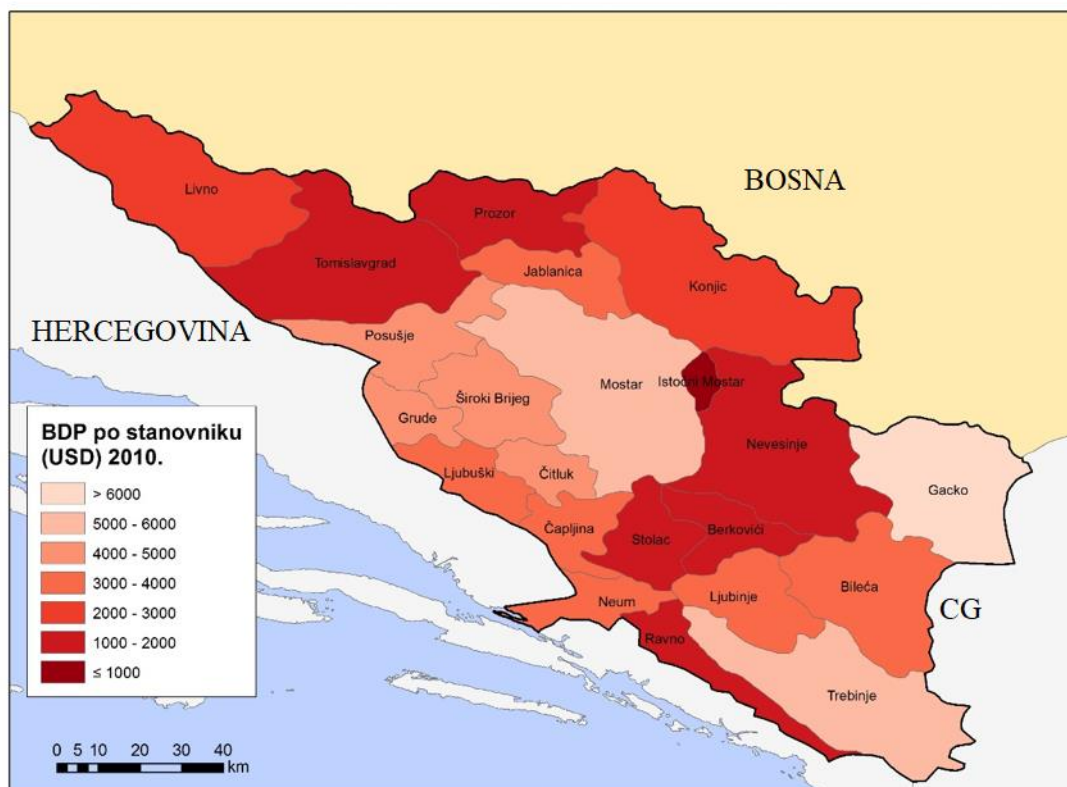
9.1.3. Neki pokazatelji životnog standarda

Životni standard stanovništva obuhvaća vrlo široko područje životnih radnih i društvenih uvjeta života i rada stanovništva, a koji se odražava u razini i strukturi materijalne i nematerijalne potrošnje (osobne i zajedničke) pojedinih socijalno-ekonomskih kategorija stanovništva. Stoga je on u cjelini rezultat privrednog i društvenog razvoja određenog područja. Mada su pokazatelji životnog standarda stanovništva brojni (potrošnja hrane, odijevanje, opremljenost brojnim potrošnim dobrima i drugi oblici materijalne potrošnje, zatim uvjeti obrazovanja, zdravstveni uvjeti, kulturni uvjeti, uvjeti stanovanja, socijalna sigurnost i svi ostali oblici nematerijalne potrošnje), za potrebe ovoga rada bit će uzeti u promatranje samo neki najznačajniji, koji mogu pokazati njegovo stanje i kretanje u vremenu za koje posjedujemo podatke. Uz to treba istaći činjenicu da su već u dosadašnjoj analizi posredno ili neposredno istaknuti neki elementi iz uže ili šire sfere životnog standarda stanovništva Hercegovine (Markotić, 1983). Općenito se može reći da je porast životnog standarda pratio povećanje materijalne osnove, iako ne baš ravnomjerno i potpuno u skladu s kretanjima društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka. Objašnjenje toga treba tražiti u svjesnom zapostavljanju standarda u određenim etapama razvoja u korist nekih grana privrede. Tek nakon 1957, kada je usvojena orijentacija podizanja životnog standarda stanovništva i na toj osnovi izvršena preraspodjela nacionalnog dohotka, omogućeno je značajnije povećanje osobne i društvene potrošnje. Budući da se radi o nerazvijenom području s niskim narodnim dohotkom po stanovniku, udio osobne potrošnje veći je od udjela zajedničke potrošnje, što je inače pravilo za privredno slabije razvijene zemlje. Neki pokazatelji životnog standarda Hercegovine također to potvrđuju. U slijedećoj tablici predstavljeni su podatci za BDP po stanovniku (per capita) u hercegovačkim općinama 2007., 2008. i 2009. godine (USD)

Tab. 9. BDP po stanovniku (*per capita*) u hercegovačkim općinama 2007., 2008. i 2009. godine (USD)

Općina	2007.	2008.	2009.	2010.
Berkovići	1.331,02	1.574,68	1.486,65	1.574,25
Bileća	2.772,45	3.557,93	3.168,22	3.247,93
Čapljina	2.496,47	2.936,01	2.993,54	3.037,28
Čitluk	3.481,44	3.891,83	3.849,31	4.597,24
Gacko	6.505,53	7.423,05	6.932,18	7.782,04
Grude	2.295,37	2.540,26	2.780,01	4.138,23
Istočni Mostar	-	-	-	381,35
Jablanica	3.275,17	3.950,53	3.734,73	3.691,35
Konjic	2.232,30	2.733,24	2.539,62	2.615,07
Livno	2.167,31	2.468,32	2.657,55	2.711,68
Ljubinje	2.414,77	3.074,79	3.303,24	3.579,01
Ljubuški	2.711,81	2.808,39	3.070,34	3.392,16
Mostar	5.002,90	5.702,72	5.714,56	5.971,54
Neum	2.933,54	3.449,41	3.619,82	3.970,68
Nevesinje	1.397,64	1.616,69	1.717,14	1.893,43
Posušje	2.323,84	2.633,88	2.847,89	4.087,13
Prozor	1.607,67	1.805,91	1.760,55	1.908,03
Ravno	754,61	925,89	977,85	1.022,35
Stolac	1.316,55	1.465,69	1.420,66	1.434,39
Široki Brijeg	2.558,25	2.773,51	3.556,76	4.126,28
Tomislavgrad	1.590,46	1.791,97	1.818,06	1.800,60
Trebinje	4.111,68	4.678,48	4.694,21	5.754,99
Ukupno	55.280,78	63.803,18	64.642,89	72.717,01
Prosjek	2.632,41	3.038,24	3.078,23	33.053,31

Izvor: Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.



Sl. 10. BDP po stanovniku (per capita) u hercegovačkim općinama 2010. godine (USD)

Izvor: Izrada autorice prema; Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Kada se analiziraju predstavljeni podatci (Tab. 9. i Sl. 10.) vidljivo je da je prosječan BDP u hercegovačkim općinama, u promatranom razdoblju iznosio je 3.048,36 USD. Najviše je prosječno iznosio u općinama: Gacko, 7.160,70 USD i Mostar, 5.597,93 USD. Zatim slijede općine: Trebinje, 4.809,84 USD, Čitluk 3.954,96 USD, Jablanica, 3.662,95 USD, Neum, 3.493,36 USD, Široki Brijeg, 3.253,70 USD, Bileća, 3.186,63 USD, Ljubinje, 3.092,95 USD, Ljubuški, 2.995,68 USD, Posušje, 2.973,19 USD, Grude, 2.938,47 USD, Čapljina, 2.865,83 USD, Konjic, 2.530,06 USD, Livno, 2.501,22 USD, Prozor, 1.770,54 USD. BDP je najmanje prosječno iznosio u općinama: Tomislavgrad 1.750,27 USD, Nevesinje, 1.656,23 USD, Berkovići, 1.491,65 USD, Stolac, 1.409,32 USD i Ravno 920,18 USD.

Pokazatelj životnog standarda je i prosječna plaća. Autor Bakalar ističe da ponuda rada počinje od određene polazne točke, koja označava visinu najniže plaće ispod koje ljudi nisu uopće zainteresirani raditi, da se povećava s povećanjem nadnice do prijelomne točke, u kojoj je pojedinac ravnodušan da li svoje vrijeme koristi za rad ili dokolicu (Bakalar, 2009). Nadalje, ovaj autor ističe da nakon te točke daljnji porast plaće smanjuje količinu ponude

rada. Na taj način krivulja ponude rada ima tri dijela: u prvom, ponuda rada se povećava usporedo s povećanjem plaće (efekt supstitucije), u drugom, ponuda rada stagnira na istom nivou pri danoj plaći, i u trećem dijelu, gdje se ponuda rada smanjuje pri visokim plaćama (efekt dohotka) (Bakalar, 2009).

U tablici 16 predstavljena je prosječna neto plaća u hercegovačkim općinama za 2005., 2006., 2007., 2008., 2009. i 2010. godinu.

Tab. 10. Prosječna neto plaća u hercegovačkim općinama za 2005., 2006., 2007., 2008., 2009. i 2010. godinu (USD)

Općina	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
Berkovići	234,08	256,48	286,72	436,24	483,84	462
Bileća	221,76	241,92	254,8	428,4	428,96	394,24
Čapljina	332,1	345,5	368,5	427,8	467,6	464,4
Čitluk	289,5	303,0	319,2	352,2	380,8	374,4
Gacko	183,5	207,6	220,1	268,8	306,4	300,1
Grude	327,60	316,40	333,76	360,08	399,84	492,30
Istočni Mostar	-	-	-	-	-	635,04
Jablanica	305,20	337,68	381,92	460,88	485,52	498,10
Konjic	230,16	244,72	299,60	354,48	390,88	393,23
Livno	301,84	320,88	350,56	402,08	455,28	474,49
Ljubinje	210,00	215,04	244,72	333,20	424,48	408,24
Ljubuški	316,96	336,56	350,00	376,32	439,60	470,32
Mostar	395,92	408,80	443,52	500,08	539,28	542,16
Neum	249,76	267,68	288,40	337,68	379,68	414,32
Nevesinje	199,36	225,68	264,88	395,36	417,76	422,24
Posušje	248,08	278,32	296,80	323,68	372,96	423,07
Prozor	325,36	344,40	371,28	417,76	469,28	495,08
Ravno	377,44	425,60	451,92	505,68	568,40	598,96
Stolac	307,44	335,44	361,20	412,72	465,36	456,32
Široki Brijeg	239,12	280,56	295,68	320,88	368,48	381,45
Tomislavgrad	287,84	314,72	332,08	365,68	398,72	403,72
Trebinje	226,80	255,92	292,88	394,80	416,08	446,88
Prosječno	276,66	298,23	324,22	389,28	431,39	452,32

Izvor: Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.

Kada se analiziraju predstavljeni podatci (Tab. 10.), područja s najvećom neto plaćom u navedenom periodu su u općinama: Ravno (prosječna neto plaća za navedeni period iznosila je 488 USD), Mostar (471 USD), Jablanica (411 USD), Prozor (403 USD), Čapljina (401 USD), Stolac (389 USD), Livno (384 USD), Ljubuški (381 USD) i Grude (371 USD). Zatim slijede općine: Berkovići (360 USD), Tomislavgrad (350 USD), Trebinje (339 USD), Čitluk (336 USD), Bileća (328 USD), Posušje (324 USD), Neum (323 USD), Nevesinje (321 USD), Konjic (319 USD), Široki Brijeg (314 USD), Ljubinje (306 USD) i Gacko (248 USD).

9.2. Neke pretpostavke budućeg razvitka stanovništva i naseljenosti

Budući razvitak stanovništva Hercegovine zavisit će sasvim logično od zajedničkog kretanja komponenti prirodne i mehaničke dinamike stanovništva ovoga područja, odnosno bit će u međuzavisnosti s utjecajem bioloških i društveno-ekonomskih činilaca u najširem značenju. Analiza prirodne dinamike stanovništva Hercegovine potvrdila je rapidno opadanje stope nataliteta, što je, uz konstantno dosta nisku stopu mortaliteta, dovelo Hercegovinu na kraju promatranog perioda među područja dosta niske reprodukcije stanovništva. S dosta sigurnosti se može pretpostaviti da će u narednom periodu natalitet još opasti, dok se može očekivati da će mortalitet, s obzirom da je već odranije dostigao dosta nisku razinu, postupno poprimati tendenciju porasta. Istovremeno, demografska masa stari, pa sve ovo upozorava na buduće odrednice demografskog razvitka Hercegovine. Migracije, kao determinirajući činitelj ukupnog kretanja broja stanovnika u promatranom periodu i značajan faktor demografskih promjena u Hercegovini, predstavljaju poseban problem u prognozi budućeg razvitka stanovništva ovoga područja. To se u prvom redu odnosi na vanjske migracije. Za ocjenu budućeg razvitka stanovništva Hercegovine posebno značenje i poseban problem predstavlja vanjska migracija u druge krajeve BiH ili u inozemstvo. Sigurno je da će ubrzano društveni i ekonomski razvoj djelovati na smanjenje i jednog i drugog oblika migriranja (Markotić, 1983).

Buduće kretanje broja stanovnika u Hercegovini bit će uvjetovano relativno snažnim utjecajem faktora mehaničkog kretanja, bilo da raditi o neposrednom, ili posrednom gubljenju stanovništva po osnovi iseljavanja u inozemstvo. Upravo zbog toga je u projekcijama razvoja stanovništva vrlo teško uključiti sve varijable, kako one sada prisutne, tako i one čiji će utjecaj vremenom postati značajan, a koji će utjecati na razvitak stanovništva i naseljenosti na ovome području. Pri tome se svakako ne može zapostaviti činjenica o međuzavisnosti demografskog i socijalno-ekonomskog razvitka, odnosno

neposredan i posredan utjecaj društvenih i ekonomskih promjena na reproduktivno ponašanje stanovništva, visinu nataliteta, veličinu obitelji i sl. Potrebno je dalje voditi računa o utjecaju migracije na starosnu i spolnu strukturu stanovništva koja je dobrim dijelom okljaštrena. Na ovo se nadovezuju proizvodna, odnosno ekonomsko-socijalna svojstva stanovništva s čim je u vezi osjećaj psihološke (ne)sigurnosti, kao važnog faktora demografskog razvitka.

10. ZAKLJUČAK

Bosna i Hercegovina suočena je s brojnim izazovima u budućnosti, a neki od njih odnose se i na demografska kretanja. Po tome se ova zemlja ne razlikuje od zemalja u okruženju, osim što ima kompleksnu i nestabilnu političku situaciju. Hercegovina, kao južna regija države Bosne i Hercegovine u tome nije izuzetak. Demografska složenost ovog područja, analitički potvrđivana kroz cijeli rad, zahtijeva dodatni napor diferenciranog pristupa ocjeni budućeg razvoja stanovništva u pojedinim općinama.

U uvodnom djelu rada formulirane su znanstvene hipoteze. Postavljanje hipoteza jedan je od najznačajnijih dijelova cijelog procesa istraživanja. Osvrt na hipoteze je slijedeći:

H1. Današnja demografska slika Hercegovine rezultat je ratnih dešavanja, naročito onih s kraja XX. stoljeća.

Ova teza se prihvća. Istraživanjem je utvrđeno da je ukupno 52.119 stanovnika u hercegovačkim općinama bilo manje na popisu stanovništva 2013. godine u odnosu na popis iz 1991., a glavni razlog tome je ratno stanje u Bosni i Hercegovini (1992.-1995.).

H2. Nestabilna politička situacija i nepovjerenje u institucije države utječu na demografska kretanja Hercegovine.

Ova teza se djelomično prihvća. Naime, činjenica je da nestabilna politička situacija između ostalog utječe na gospodarska kretanja, posebno investicijska. Posljedično tome, gospodarska kretanja utječu i na demografska. Nepovjerenje u institucije može tome doprinijeti ali je to nepovjerenje teško mjerljivo.

H3. Nemogućnost zapošljavanja i niska osobna primanja rezultiraju velikim trendom iseljavanja.

I ova teza se prihvća. Ekonomska pozadina nezaposlenosti označava da iza svake nezaposlenosti stoji gubitak, što znači da gospodarstvo tada proizvodi manje od mogućeg. Broj nezaposlenih u hercegovačkim općinama u promatranom razdoblju je iz godine u godinu rastao. U tome je prednjačio najveći hercegovački grad Mostar.

H4. Hercegovina će i na sljedećem popisu zabilježiti nastavak negativnog trenda, odnosno pad ukupnog broja stanovnika.

Teza se prihvaća. Hercegovačke općine zabilježile su pad ukupnog broja stanovnika u međupopisnom razdoblju. Također, negativni trendovi u smanjenju nataliteta, zaposlenosti, odljev radno aktivnog stanovništva i rastuća nezaposlenosti idu tome u prilog.

LITERATURA

1. Bakalar, J. 2009: *Mikroekonomija*, HKD Napredak, Sarajevo
2. Benić, Đ. 2004: *Osnove ekonomije*. Školska knjiga, Zagreb
3. Čavrak, V. 2011: *Gospodarstvo Hrvatske*, Politička kultura, Zagreb
4. Dodig, R. 2005: *Hercegovina ili esej o "zemlji na ćenaru"*. National security and the future, 6 (3-4.), 129-150.
5. Markotić A., 1983: *Demografski razvoj Hercegovine*, Ikro prva književna komuna, Ljubljana, 27-321
6. Mrduljaš, S. 2008: Veličina etničkih prostora u Bosni i Hercegovini (1991.) i njihova podjela po Daytonskome mirovnom ugovoru (1995.). *Politička misao*, 45 (3-4), 221-245.
7. Napoleoni, C. 1982: *Ekonomska misao dvadesetog stoljeća*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 41
8. Nejašmić, I., 2005: *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb, 168-174
9. Vican, D. 2013. *Obrazovna struktura i obrazovne potrebe građana RH - platforma za promjene prakse obrazovanja odraslih*, Andragoški glasnik, vol. 17, br. 2.- 88
10. Wertheimer-Baletić, A. 1999: *Stanovništvo i razvoj*, Mate d.o.o., Zagreb, 208-324

IZVORI

1. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2018: Migracije stanovništva 2017, statistički bilten
2. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2019: Migracije stanovništva 2018, statistički bilten
3. Akt Agencije za rad i zapošljavanje BiH broj: 03-14-1-24-2/17 od 30.01.2017. godine
4. UNESCO: Global Flow of Tertiary- Level Students Data extracted on 08 Feb 2017 from UIS.Sta
5. Federalno Ministarstvo obrazovanja i znanosti, 2013: Analiza upisne politike u srednjoškolskom obrazovanju u Federaciji Bosne i Hercegovine s aspekta potreba tržišta rada
6. Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine, 2017: Migracijski profil Bosne i Hercegovine za 2016. godinu, 63-73
7. Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.
8. URL 1 - Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Prirodni priraštaj
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=50451>, (15.1.2020.)
9. URL 2 - Obrazovanje, dostupno na:
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44619>, (15.1.2020.)
10. URL 3 – Fena, U BiH službeno 2,82 posto nepismenih:
<http://ba.n1info.com/Vijesti/a203214/U-BiH-zvanicno-2-82-posto-nepismenih.html>
(21.1.2020)
11. URL 4 – Andrijanić, Ž. 2019: Od početka godine otišlo je 30 tisuća ljudi iz BiH, zbog političke nestabilnosti odlaze obitelji <https://www.vecernji.ba/vijesti/od-pocetka-godine-otislo-je-30-tisuca-ljudi-iz-bih-zbog-politicke-nestabilnosti-odlaze-obicitelji-1326443> (25.1.2020.)

Prilozi

Popis tablica

Tab. 1. Površina hercegovačkih općina (km ²)	14
Tab. 2. Broj stanovnika po hercegovačkim općinama 1991. i 2013.	15
Tab 3. Stopa prirodne promjene stanovništva hercegovačkih općina 2007, 2008., 2009 i 2010. godine (%)	25
Tab. 4. Spolna struktura stanovništva hercegovačkih općina 2013. godine.....	28
Tab. 5. Broj zaposlenih u hercegovačkim općinama 2005., 2006., 2007., 2008., 2009. i 2010. godine	32
Tab. 6. Broj nezaposlenih u hercegovačkim općinama 2005., 2006., 2007., 2008., 2009. godine	34
Tab. 7. Broj nepismenih osoba u hercegovačkim općinama 2013.	39
Tab. 8. Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj školskoj spremi u hercegovačkim općinama	40
Tab. 9. BDP po stanovniku (<i>per capita</i>) u hercegovačkim općinama 2007., 2008. i 2009. godine (USD).....	53
Tab. 10. Prosječna neto plaća u hercegovačkim općinama za 2005., 2006., 2007., 2008., 2009. i 2010. godinu (USD)	55

Popis slika

Sl. 1. Geografski položaj Hercegovine	7
Sl. 2. Gustoća naseljenosti u hercegovačkim općinama prema popisu stanovništva 2013. godine	9
Slika 3. Stopa nataliteta u hercegovačkim općinama od 2007 do 2010. godine (‰).....	20
Sl. 4. Stopa mortaliteta u hercegovačkim općinama od 2007 do 2010. godine (‰).....	23
Sl. 5. Dobna struktura stanovništva hercegovačkih općina 2013.....	30
Sl. 6. Udio nezaposlenih stanovnika u hercegovačkim općinama 2010. godine.....	35
Sl. 7. Stanovništvo hercegovačkih općina prema nacionalnom sastavu 2013. godine.....	36
Sl. 8. Udio odseljenih stanovnika hercegovačkih općina 2010. godine (%)	46
Sl. 9. Broj državljana BiH u 14 zemalja prijema.....	47
Sl. 10. BDP po stanovniku (per capita) u hercegovačkim općinama 2010. godine (USD)	54